

Міністерство освіти і науки України
Ministry of Education and Science of Ukraine

Херсонський державний університет
Kherson State University
(м. Івано-Франківськ)

ПІВДЕННИЙ АРХІВ SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск — XLVIII
Issue

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Реєстрація в Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення: Рішення № 2944 від 24.10.2024 (Ідентифікатор медіа R30-05626).
Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька.
Журнал включено до наукометричної бази даних Index Copernicus (Республіка Польща)
Затверджено відповідно до рішення вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 20.12.2024 р. № 6)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Водотика Сергій Григорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Черемісін Олександр Вікторович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР:

Кузовова Наталя Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ТЕХНІЧНИЙ СЕКРЕТАР:

Діба Людмила Миколаївна – аспірантка кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Дрозд Роман Михайлович – доктор історичних наук, професор, Почесний професор Херсонського державного університету, професор Інституту історії, Академія Поморська в Слупську, Польща;

Робак Ігор Юрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук, Харківський національний медичний університет, Україна;

Рижєва Надія Олександрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, Україна;

Гречко Денис Сергійович – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, Україна;

Котлярчук Андрій – доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту сучасної історії Школи історичних та сучасних студій, Університет Седертерна (Стокгольм), Швеція;

Пархоменко Владислав Анатолійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, Україна;

Михайленко Галина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Макієнко Олексій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу, Херсонський державний університет, Україна;

Батенко Ганна Вячеславівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Бойков Олег Юрійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

Офіційний сайт видання: <http://pahs.journal.kspu.edu>

Південний архів (історичні науки) : Збірник наукових праць. Випуск XLVIII. – Івано-Франківськ : ХДУ, 2024. – 74 с.
© ХДУ, 2024

ISSN 2786-5118 (Print)
ISSN 2786-5126 (Online)
DOI 10.32999/ksu2786-5118/2024-48

Registered by the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine: Decision No. 2944 as of 24.10.2024 (Media ID: R30-05626).

Languages: Ukrainian, English, Polish, German.

The journal is included in scientometric database Index Copernicus (the Republic of Poland)

Approved by the Decision of Academic Council of Kherson State University (protocol № 6, 20.12.2024)

EDITOR DIRECTOR:

Vodotyka Serhii Hryhorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Cheremisin Oleksandr Viktorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

ASSISTANT EDITOR:

Kuzovova Natalia Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

TECHNICAL SECRETARY:

Dyba Liudmyla Mykolaivna – Postgraduate Student at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Drozdz Roman Mykhailovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Professor of Kherson State University, Professor at the Institute of History, Pomeranian Academy in Slupsk, Poland;

Robak Ihor Yuriiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences, Kharkiv National Medical University, Ukraine;

Ryzheva Nadiia Oleksandrivna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University, Ukraine;

Hrechko Denys Serhiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Research Associate at the Department of Archeology of the Early Iron Age, Institute of Archeology of the NAS of Ukraine;

Kotliarchuk Andrii – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Research Associate at the Institute of Contemporary History of the School of Historical and Modern Studies, Södertörn University (Stockholm), Sweden;

Parkhomenko Vladyslav Anatoliiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University;

Mykhailenko Halyna Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Makiienko Oleksii Anatoliiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Hotel, Restaurant and Tourism Business, Kherson State University, Ukraine;

Batenko Hanna Viacheslavivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Boikov Oleh Yuriiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

Official website of edition: <http://pahs.journal.kspu.edu>

South Archive (Historical Sciences): Collected papers. Issue XLVIII. – Ivano-Frankivsk : Kherson State University, 2024. – 74 p.
© KSU, 2024

ЗМІСТ

Карабінювич В. М. ВАЖЛИВІСТЬ РЕЛІГІЙНОГО СКЛАДНИКА У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО СВІТОГЛЯДУ ПІД ЧАС ВІЙНИ.....	5
Кузовова Н. М. УКРАЇНЦІ В КАЗАХСТАНІ ПІД ЧАС КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ, РОЗКУРКУЛЮВАННЯ ТА ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ.....	10
Панафідін І. О., Селищева І. А. ТАКТИКА ТА ОЗБРОЄННЯ «НАРОДІВ МОРЕ» ЯК ЧИННИК ПЕРЕМОГИ НАД ЦИВІЛІЗАЦІЯМИ СХІДНОГО СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я В 1250–1150 РР. ДО Н. Е.	23
Петрів Н. Я. МОЛОДІЖНІ ГУРТКИ В БАПТИЗМІ ТА ЄВАНГЕЛЬСЬКОМУ ХРИСТИЯНСТВІ У МІЖВОЄННІЙ ГАЛИЧИНІ ТА ВОЛИНІ (1920–30-ТІ РОКИ).....	29
Печеніна Н. А. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ЧИТАННЯ В КРИВОРІЗЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: ТЕМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ	38
Салтан О. М., Салтан Н. М. НАУКОВА КОНЦЕПЦІЯ ПОДІЙ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. У ДОСЛІДЖЕННЯХ СТЕПАНА СОСНОВОГО.....	44
Федик Л. Б. НИЗХІДНА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ В УРСР: НА ПРИКЛАДІ ДИСИДЕНТІВ	50
Черемісін О. В. ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ХЕРСОНА ТА РІЛЬ ЄВРЕЙСТВА В ЙОГО УПРАВЛІННІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	58

CONTENTS

Karabinovych V. M. THE IMPORTANCE OF THE RELIGIOUS COMPONENT IN SHAPING THE NATIONAL OUTLOOK DURING THE WAR	5
Kuzovova N. M. UKRAINIANS IN KAZAKHSTAN DURING COLLECTIVIZATION, DEKULAKIZATION, AND THE HOLODOMOR OF 1932–1933	10
Panafidin I. O., Selyshecheva I. A. TACTICS AND WEAPONS OF THE «PEOPLES OF THE SEA» AS A FACTOR OF THE VICTORY OVER THE EASTERN MEDITERRANEAN CIVILIZATIONS IN 1250–1150 BC	23
Petriv N. Ya. YOUTH GROUPS IN BAPTISM AND EVANGELICAL CHRISTIANITY IN INTERWAR GALICIA AND VOLYN (1920S–30S).....	29
Pechenina N. A. HISTORICAL AND LOCAL STUDIES READINGS IN KRYVYI RIH STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY: THEMATIC ANALYSIS	38
Saltan O. M., Saltan N. M. THE SCIENTIFIC CONCEPT OF THE EVENTS OF THE HOLODOMOR 1932–1933, IN THE RESEARCH OF STEPAN SOSNOVY	44
Fedyk L. B. DOWNWARD SOCIAL MOBILITY IN THE USSR: THE CASE OF DISSIDENTS	50
Cheremisin O. V. SOURCE ON THE HISTORY OF KHERSON MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT AND THE ROLE OF JEWS IN ITS ADMINISTRATION IN THE EARLY 20 TH CENTURY.....	58

УДК 2-184.2-042.3:140.8-027.542-043.83"364"
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-48-1>

ВАЖЛИВІСТЬ РЕЛІГІЙНОГО СКЛАДНИКА У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО СВІТОГЛЯДУ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Карабінович Віталій Мирославович,
*здобувач вищої освіти третього
науково-освітнього рівня
кафедри історії, археології та методики викладання
Херсонського державного університету
e-mail: 024059@university.kherson.ua
orcid.org/0009-0009-9312-2587*

Мета статті полягає у тому, щоб розглянути релігійний складник як засіб забезпечення національної безпеки України. Однією з найгостріших проблем сьогодення в контексті російсько-української війни є також і проблема гарантування безпеки у сфері релігії. Недооцінка цієї проблеми може призвести до загальнонаціональної кризи. Духовний та релігійний складники будь-якого суспільства здатні подолати кризові явища, змінити національну самосвідомість, реорганізувати в правильне русло, об'єднати та привести країну до перемоги навіть під час війни. **Методологічною основою** дослідження виступили як загальноісторичні методи дослідження, включаючи аналіз, синтез, так і спеціально-історичні методи. Водночас використано методи соціології, наприклад спостереження. Проведено дослідження впливу релігійних організацій на гармонізацію духовного життя українців, що є важливим чинником консолідації суспільства в подоланні кривавого ворога. У часи повномасштабної війни, яку розв'язала росія проти України, важливим чинником для досягнення перемоги є створення духовних засад, консолідації суспільства, переорієнтації свідомості людей на вищі цінності, збереження культурної, духовної, та громадянської ідентифікації українців. Саме духовні цінності стають особливо важливими та, можливо, навіть критичними для соціальної стабільності держави і стають провідними чинниками її сталого розвитку. Слід зазначити, що в Україні вже історично склалося так, що релігія як соціальний інститут активно сприяла консолідації українського етносу, зміцненню моральних засад та забезпеченню суспільної стабільності і солідарності. Як відомо, саме православ'я відіграло важливу роль у збереженні української національної свідомості. Під час національно-визвольних змагань Б. Хмельницького захист православ'я був одним із головних гасел українського козацтва, з яким воно виборювало свою державність. У **висновках** відзначено вплив релігійного складника на формування та забезпечення національної безпеки України. Дослідили значення релігійних організацій як основи консолідації духовного життя українців та довели, як важлива та, беззаперечно, цінна релігійна підтримка свідомості українців під час війни.

Ключові слова: національна свідомість, духовне життя, українське суспільство, релігійний складник, повномасштабне вторгнення.

THE IMPORTANCE OF THE RELIGIOUS COMPONENT IN SHAPING THE NATIONAL OUTLOOK DURING THE WAR

Karabinovych Vitalii Myroslavovych,
*Postgraduate Student at the Department of History,
Archeology and Teaching Methods
Kherson State University
e-mail: 024059@university.kherson.ua
orcid.org/0009-0009-9312-2587*

The purpose of the article is to examine the religious component as a means of ensuring the national security of Ukraine. One of the most acute problems of our time, in the context of the Russian-Ukrainian war, is also the problem of ensuring security in the field of religion. Underestimation of this problem can lead to a national crisis. The spiritual and religious component of any society is able to overcome crisis phenomena, change national identity, reorganize in the right direction, unite and lead the country to victory even in times of war. **The methodological basis** of the study is based on both general historical research methods, including analysis, synthesis, and special historical methods. At the same time, methods of sociology, such as observation, were used. A study of the influence of religious organizations on the harmonization of the spiritual life of Ukrainians, which is an important factor in the consolidation of society in overcoming the bloody enemy, was conducted. In times of full-scale war unleashed by Russia against Ukraine, an important factor in achieving victory is the creation of spiritual foundations, consolidation of society, reorientation of people's consciousness to higher values, preservation of cultural, spiritual, and civic identification of Ukrainians. It is

spiritual values that are becoming especially important and perhaps even critical for the social stability of the state and are becoming the leading factors of its sustainable development. It should be noted that in Ukraine, historically, religion as a social institution has actively contributed to the consolidation of the Ukrainian ethnos, strengthening moral foundations and ensuring social stability and solidarity. It is well known that Orthodoxy played an important role in preserving the Ukrainian national consciousness. During the national liberation struggle of B. Khmelnytsky, the defense of Orthodoxy was one of the main slogans of the Ukrainian Cossacks, with which they fought for their statehood. **Conclusions.** The author notes that the influence of the religious component on the formation and ensuring of national security of Ukraine. The importance of religious organizations as the basis for consolidating the spiritual life of Ukrainians was investigated and the author proved how important and undoubtedly valuable religious support for the consciousness of Ukrainians during the war was.

Key words: national consciousness, spiritual life, Ukrainian society, religious component, full-scale invasion.

1. Вступ

Однією з найгостріших проблем сьогодення в контексті російсько-української війни є також і проблема гарантування безпеки у сфері релігії. Недооцінка цієї проблеми може призвести до загальнонаціональної кризи. Духовний та релігійний складники будь-якого суспільства здатні подолати кризові явища, змінити національну самосвідомість, реорганізувати в правильне русло, об'єднати та привести країну до перемоги навіть під час війни.

Мета статті полягає у спробі розгляду релігійного складника як засобу забезпечення національної безпеки України.

Методологічною основою дослідження виступили як загальноісторичні методи дослідження, включаючи аналіз, синтез, так і спеціально-історичні методи. Водночас використано методи соціології, наприклад спостереження.

Попередні дослідження вже звертали увагу на досліджувану нами проблему. Проблематикою захисту національних інтересів України займалася низка вчених: О. Білорус, І. Бінько, О. Гончаренко, В. Горбулін, О. Дергачов, О. Дзьобань, В. Кремень, О. Корнієвський, О. Литвиненко, Д. Лук'яненко, В. Ліпкан, М. Ожеван, Б. Парахонський, Г. Почепцов, В. Петрик, О. Сушко та ін.

2. Загальна релігійна ситуація в Україні

У кровопролитній війні росії проти України важливими чинниками досягнення перемоги були розбудова духовної основи, консолідація суспільства, переорієнтація свідомості людей на вищі цінності, збереження культурної, духовної та громадянської ідентичності українців. Духовні цінності стали особливо важливими, навіть вирішальними, для соціальної стабільності країни та стали домінуючим чинником її сталого розвитку (Чупрій, 2011: 42–52).

Держава зобов'язана забезпечити громадянам належні можливості для задоволення їхніх духовних потреб на основі рівності для всіх релігійних груп. У Конституції України зазначено: «*Кожен має право на свободу переконань і віросповідання, що включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної релігії, відправляти*

індивідуальні чи колективні релігійні обряди, здійснювати релігійну діяльність... Церкви та відокремлення релігійних організацій від країни... Держава не може нав'язувати визнання будь-якої релігії» (Конституція України, 1996: 32–34).

У сучасному українському суспільстві дуже важливим є формування моральності, що найлегше досягається за допомогою релігійних організацій через систему релігійних моральних принципів. Ця система включає норми та цінності, що впливають із учення певної релігії, а також моральні принципи, важливі не лише для віруючих, а й для всього людства. Релігійні заповіді, записані у священних текстах (таких як Біблія, Коран, Талмуд, Веди чи Трипітака), містять вимоги, які допомагають підтримувати єдність і цілісність суспільства. Релігія є одним із ключових джерел формування моральних цінностей людства у цілому та окремих спільнот. Суперечки чи конфлікти, що виникають на ґрунті релігії, часто пов'язані з хибним чи спотвореним тлумаченням певних релігійних норм або надмірною вірою у ці норми. Основні світові релігії закликають до толерантності та поваги до інших, а головними їхніми заповідями є любов до Бога та до ближнього.

Український дослідник Г. Косух зазначав, що основою духовно-національного відродження мають бути цінності, зрозумілі та сприйняті кожним незалежно від його політичних, релігійних чи інших переконань і незалежно від його становища в суспільстві. Ці загальнолюдські цінності, сформовані в історії цивілізації та позначені релігією, повинні стати ключовими для цього процесу (Сучасна релігійна ситуація в Україні, 1994: 9). Слід зазначити, що в українській історії релігія як соціальний інститут зробила позитивний внесок у консолідацію української нації, зміцнення її моральних основ, забезпечення суспільної стабільності та єдності. Як відомо, важливу роль у збереженні української національної свідомості відіграє сама Православна церква.

У національно-визвольній боротьбі Хмельницького захист православ'я був одним із головних гасел боротьби українського козацтва за державність. Тому й донині ми бачимо, що релігійні чинники відіграють важливу роль у політичних

процесах України, таких як утвердження незалежності, забезпечення національної цілісності та довгострокового розвитку, збереження міжнародного статусу України та покращення міжнародного іміджу країни, підвищення культури міжетнічного спілкування, досягнення консенсусу та злагоди в українському суспільстві тощо. Вітчизняні експерти зазначають: «У якийсь момент стало зрозуміло, що Церква (як інституція, а не релігійна організація) має здатність стати серйозною консолідуючою силою» (Єленський, 2006: 100).

Основними складниками духовно-релігійної сфери національної безпеки України є:

- Особа, її духовно-релігійні права й свободи.
- Релігійні організації.
- Держава та її національно-культурна самобутність.

Суб'єктом національної безпеки України постає духовно-релігійна сфера, яка здійснює цілеспрямовану політику сприяння духовній єдності народу і прогресивному розвитку суспільства.

Найважливішими чинниками національної безпеки у цій сфері є:

- Внутрішньорелігійна стабільність, яка включає у себе міжцерковну та міжконфесійну злагоду і здатність до вирішення релігійних конфліктів за допомогою ненасильницьких методів.
- Зовнішньорелігійна стабільність, яка передбачає зміцнення міжнародного авторитету України як великої європейської християнської держави, збереження національно-культурної самобутності та незалежності, а також наявність ефективного механізму для цього.
- Задоволення релігійних потреб та свободи волевиявлення і віросповідання окремих людей і груп віруючих.
- Наявність комплексної стратегії суспільно-політичного і духовного розвитку держави, включаючи забезпечення духовно-релігійної безпеки.

В «Основах Закону України «Про національну безпеку України» чітко визначено релігійні аспекти загроз національним інтересам і національній безпеці України (ст. 7) та основні напрями державної політики з питань національної безпеки у цій сфері (ст. 7) (Закон про державну безпеку, 2018).

3. Соціологічні опитування в Україні щодо релігійної ситуації

Аналізуючи релігійні переконання українців, варто зазначити, що 74,7% українців вважають себе належними до певної релігії. За даними Європейського соціального дослідження, кожен третій українець (32%) вважає релігію джерелом миру, а не конфлікту. Релігійна толерантність

є органічною в поліконфесійному контексті: 75% українців вважають, що будь-яку релігію потрібно поважати (лише 7% не згодні із цим аргументом). Водночас варто підкреслити, що сьогодні Церква є одним із найвищих показників довіри серед громадян України. Результати соціологічного дослідження, проведеного Соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні з 9 по 15 листопада 2023 р., підтвердили, що рівень довіри громадян до Церкви становить близько 59%, що суттєво перевищує рівень абсолютної довіри до інших суспільних інститутів, передусім до Верховної Ради України, бізнесу, промисловості, суддів та судової системи, системи освіти (Рівень релігійності, довіра до Церкви, 2023).

Головне, варто зазначити, що в релігійній сфері існує багато протиріч і конфліктів, які призводять до зниження довіри українців до релігійних організацій.

Причини цих суперечностей глибоко вкорінені в національності, релігійних догмах, історичному контексті і значною мірою посилюються сучасними суспільно-політичними процесами. Україна стала одним з об'єктів критики з боку міжнародних релігійних організацій, таких як Всесвітня рада церков та Європейська конференція церков, через порушення свободи віросповідання та неприйнятну поведінку деяких лідерів церков. (Парахонський, 2011: 46–56).

Відсутність діалогу між політичними та релігійними діячами створює можливості для іноземних урядів і церков утручатися у внутрішні справи України та влаштовувати маніпуляції серед віруючих заради власної вигоди. Тому ми вважаємо, що Українська держава повинна підтримувати партнерство з багатьма країнами, але залишатися максимально незалежною в релігійних питаннях. Створення Румунією власного патріархату на землях України змогло чітко підтвердити це правило.

Сьогодні в Україні є велика кількість греко-католицьких і римо-католицьких храмів. Незважаючи на їх переважно регіональне поширення, їхній вплив на українське суспільство не можна недооцінювати. Певні конфліктні ситуації між греко-католиками та православними були пов'язані з передачею культових споруд греко-католикам, але сьогодні ці питання, можливо, майже вирішені. Останніми роками Греко-Католицька та Римо-Католицька церкви налагодили певну співпрацю з Православною церквою, особливо УПЦ, у соціальній та інших сферах. Розвиток Греко-Католицької церкви в Україні є позитивним і сприяє покращенню відносин України з Ватиканом та європейській інтеграції України, що вимагає значного розширення та зміцнення зв'язків із субконтинентом та його домінуючою у світі Католицькою церквою – Ватиканом (Здіорука, 2006: 54–64).

Серйозним викликом державно-релігійним відноси́нам стала надмірна політизація релігійного середовища. Коли певні політичні сили намагаються використовувати релігійні організації для просування власних вузьких інтересів, релігійні організації часто беруть активну участь у цьому процесі, іноді навіть налаштовуючи своїх послідовників проти інших політичних груп або релігійних організацій, які підтримують інших політиків. Ми вважаємо таку ситуацію абсурдною та неприйнятною, оскільки вона порушує багато релігійних заповідей та призводить до посилення релігійної напруги в суспільстві. Звичайні священики чи релігійні діячі можуть брати участь у виборах та інших політичних процесах і реалізовувати права громадян України, але залучення до таких процесів релігійних організацій є вкрай непопулярним. Українська влада відкидає політизацію релігійного середовища як засіб впливу на результати політичних рухів і тому має створити більш сприятливі умови для розвитку релігійних організацій, утвердження ними у соціумі більш позитивних моральних цінностей та розвитку доброчинної діяльності.

За результатами опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» 8–9 березня 2022 р.,

63% людей підтримують розрив стосунків між УПЦ Московського патріархату та РПЦ. Лише 10% не підтримали цю ідею. Ще 18% відповіли, що їм байдуже, а 9% не змогли відповісти. Більше половини парафіян УПЦ Московського патріархату також підтримують розрив зв'язків із РПЦ, чверть кажуть, що їм байдуже, і лише 13% виступають проти розриву зв'язків (Оцінка ситуації в Україні, 2022). Через півтора року після початку повномасштабного вторгнення до Верховної Ради України 19 жовтня 2023 р. було подолано потужний опір державному втручання у релігійні справи. Прийнято за основу проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законів щодо діяльності релігійних організацій України» (реєстр. № 8371) (Верховна Рада України, 2023).

4. Висновки

У результаті проведеного дослідження ми можемо дійти висновку, що вплив релігійного складника на формування та забезпечення національної безпеки України має вирішальне значення. Дослідили значення релігійних організацій як основи консолідації духовного життя українців та довели, як важлива та, беззаперечно, цінна релігійна підтримка свідомості українців під час війни.

Література:

1. Чупрій Л.В. Діяльність релігійних організацій та загрози національній безпеці України. *Стратегічні пріоритети*. 2011. № 4.
2. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Київ : Прогрес, 1996.
3. Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози. Київ, 1994. Ч. 1. С. 9.
4. Єленський В.М. Релігійна свобода. Взаємини держави і релігійних організацій: правові та політичні аспекти. *Науковий щорічник*. Київ, 2006. С. 100.
5. Закон України про національну безпеку України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 29.09.2024).
6. Рівень релігійності, довіра до Церкви, конфесійний розподіл та міжцерковні відносини в українському суспільстві (листопад 2023 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-relihiynosti-dovira-do-tserkvy-konfesiinyi-rozpodil-ta-mizhtserkovni-vidnosyny-v-ukrainskomu-suspilstvi-lystopad-2023r> (дата звернення: 30.09.2024).
7. Парахонський Б.О. Нетрадиційні релігійні культури як питання національної безпеки України. *Стратегічна панорама*. 2000. № 1–2.
8. Гуманітарна політика Української Держави в новітній період : монографія / за ред. С.І. Здіюрука. Київ : НІСД, 2006.
9. Оцінка ситуації в Україні (8–9 березня 2022 р.). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ocenka_situacii_v_ukraine_8-9_marta_2022.html (дата звернення: 30.09.2024).
10. Верховна Рада України прийняла законопроект щодо діяльності в Україні релігійних організацій. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/242636.html> (дата звернення: 30.09.2024).

References:

1. Chuprii L.V. (2011). Diialniet relihiinykh orhanizatsii ta zahrozy natsionalnii bezpetsi Ukrainy [Activities of religious organizations and threats to the national security of Ukraine]. *Stratehichni priorytety*. №4. [in Ukrainian]
2. Konstytutsiia Ukrainy: Pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 r.[Constitution of Ukraine: Adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996.] Kyiv: Prosvita, 1996. [in Ukrainian]

3. Suchasna relihiina sytuatsiia v Ukraini: stan, tendentsii, prohnozy. Book. [Contemporary religious situation in Ukraine: state, trends, forecasts]. Kyiv, 1994. Ch. 1. S. 9. [in Ukrainian]
4. Ielenskyi V.M. (2006). Relihiina svoboda. Vzaiemyny derzhavy i relihiinykh orhanizatsii: pravovi ta politychni aspekty. [Religious freedom. Relations between the state and religious organizations: legal and political aspects] Naukovyi shchorichnyk. Kyiv. S. 100. [in Ukrainian]
5. Zakon Ukrainy pro natsionalnu bezpeku Ukrainy [Law of Ukraine on National Security of Ukraine]. Retrived from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> [in Ukrainian]
6. Riven relihiinosti, dovira do Tserkvy, konfesiinyi rozpodil ta mizhtserkovni vidnosyny v ukrainskomu suspilstvi (lystopad 2023r.) [The level of religiosity, trust in the Church, denominational distribution and inter-church relations in Ukrainian society (November 2023)]. Retrived from: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-relihiinosti-dovira-do-tserkvy-konfesiinyi-rozpodil-ta-mizhtserkovni-vidnosyny-v-ukrainskomu-suspilstvi-lystopad-2023r> [in Ukrainian]
7. Parakhonskyi B.O. (2000). Netradytsiini relihiini kulty yak pytannia natsionalnoi bezpeky Ukrainy. [Non-traditional religious cults as a matter of national security of Ukraine] Stratehichna panorama. № 1–2. [in Ukrainian]
8. Humanitarna polityka Ukrainskoi Derzhavy v novitnii period: monohrafiia [Humanitarian policy of the Ukrainian State in the modern period: a monograph] under redaction S.I. Zdioruk. Kyiv. NISD, 2006. [in Ukrainian]
9. Otsinka sytuatsii v Ukraini (8–9 bereznia 2022) [Assessment of the situation in Ukraine (March 8–9, 2022)]. Retrived from: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ocenka_situacii_v_ukraine_8-9_marta_2022.html [in Ukrainian]
10. Verkhovna Rada Ukrainy pryiniala zakonoproekt shchodo diialnosti v Ukraini relihiinykh orhanizatsii [The Verkhovna Rada of Ukraine adopted a draft law on the activities of religious organizations in Ukraine]. Retrived from: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/242636.html> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 04.11.2024
The article was received 04 November 2024

УКРАЇНЦІ В КАЗАХСТАНІ ПІД ЧАС КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ, РОЗКУРКУЛЮВАННЯ ТА ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ¹

Кузовова Наталя Миколаївна,
кандидат історичних наук, доцент
Херсонського державного університету
e-mail: kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258

Стаття досліджує репресії, спрямовані проти українців – поселенців та спецпоселенців у Казахській АСРР під час Великого Голоду – Аршаршилику. У центрі уваги зміни, що відбулися у житті українців-поселенців на території Казахстану з початком колективізації та розкуркулення в 1930 р. та призвели до економічного занепаду і голоду в 1931–1934 рр. Під час Голодомору 1932–1933 рр. в Казахстан також були вислані на спецпоселення українці з УСРР та Кубані, котрі були змушені в нелюдських умовах виживати в суворому кліматі, працюючи на рудниках та шахтах, та стали жертвами голоду. Їм довелося поділити страждання казахського народу під час Ашаршилика – казахського голодомору 1931–1934 рр. **Мета дослідження:** проаналізувати досвід українців-поселенців та спецпоселенців у Казахстані під час Голодомору та Ашаршилику. **Методологія дослідження:** аналіз матеріалів про репресованих українців у Казахській АСРР у період Голодомору дасть змогу дізнатися про кількість українців, депортованих під час Голодомору, практики виживання та проблеми міжнаціональних відносин. **Результати дослідження:** проаналізовано зміни, що відбулися у житті українців-поселенців у Казахстані з початком колективізації, розкуркулення та голоду; характер та географічні напрями заслання розкуркулених українців у Казахстані; причини голоду серед українських поселенців-хліборобів та його наслідки; характер між-етнічних конфліктів та їхній вплив на політику українізації в Казахстані. **Висновки.** На відміну від Голодомору 1932–1933 рр. в Україні голод у Казахстані вважають результатом насильницької седентаризації казахів, проведеної сталінським режимом. Водночас у Казахстані проживала вагома частка українців-землеробів та українців-спецпоселенців, що стали жертвами голоду. Свого часу їх поява була частиною імперської політики, спрямованої на колонізацію казахських земель, наслідком яких стало скорочення життєвого простору казахів. Із кінця XIX ст. до 1926 р. українське населення Казахстану зросло з 80–120 тис осіб до 860 тис. Разом із тим українські поселенці виявилися дуже уразливими: політика «ліквідації куркулів як класу» та примусова колективізація з усуспільненням усього майна зруйнували життя общин та їхні традиції, що допомагали їм виживати в суворих кліматичних умовах. Їх число поступово поповнювалося спецпереселенцями – земляками та українцями з Кубані та інших місць проживання українських громад у РСФРР. Спецпереселенці мусили працювати на рудниках та шахтах, стаючи жертвами голоду через погані харчування та умови утримання. У результаті репресій, голоду та депортацій чисельність українців у Казахстані зменшилася з 1926 по 1939 р. на 23,5%. Унаслідок дегуманізації на ґрунті голоду та репресій траплялись етнічні конфлікти, жертвами яких ставали казахи. Оскільки радянська влада вбачала в українському національному рухові небезпеку, це потягло за собою згорнення політики коренізації (українізації) в Казахській АСРР в ім'я «насадження ленінського інтернаціоналізму».

Ключові слова: репресії, голод 1932–1933 рр., колективізація, розкуркулення, Україна, Казахстан, Голодомор, Ашаршилик.

UKRAINIANS IN KAZAKHSTAN DURING COLLECTIVIZATION, DEKULAKIZATION, AND THE HOLODOMOR OF 1932–1933

Kuzovova Natalia Mykolaivna,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Kherson State University
kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258

This article explores the repressions directed against Ukrainians–settlers and special settlers in the Kazakh ASSR–during the Great Famine, known as Asharshylyk. It focuses on the transformations in the lives of Ukrainian settlers in Kazakhstan beginning with the onset of collectivization and dekulakization in 1930, leading to economic decline and famine between 1931 and 1934. During the Holodomor of 1932–1933, Ukrainians from the Ukrainian SSR and Kuban were also forcibly relocated to Kazakhstan as special settlers, where they were forced to endure harsh conditions in an unforgiving

¹ Стаття написана у рамках проєкту HREC Research Grant 2023.

climate, laboring in mines and quarries, and became victims of famine. They shared in the suffering of the Kazakh people during the Asharshylyk—the Kazakh famine of 1931–1934. **Objective:** To analyze the experiences of Ukrainian settlers and special settlers in Kazakhstan during the Holodomor and Asharshylyk. **Methodology:** An analysis of materials on repressed Ukrainians in the Kazakh ASSR during the famine period offers insight into the number of Ukrainians deported, their survival practices, and the challenges in interethnic relations. **Research Results:** The study examines the changes in the lives of Ukrainian settlers in Kazakhstan with the onset of collectivization, dekulakization, and famine; the geographic patterns of deportation of dekulakized Ukrainians in Kazakhstan; the causes and consequences of famine among Ukrainian farmer-settlers; and the nature of interethnic conflicts and their impact on the policy of Ukrainization in Kazakhstan. **Conclusions:** Unlike the 1932–1933 Holodomor in Ukraine, the famine in Kazakhstan is considered a consequence of the forced sedentarization of Kazakhs imposed by the Stalinist regime. At the same time, Kazakhstan was home to a significant population of Ukrainian farmers and special settlers who also fell victim to famine. Their presence was initially part of an imperial policy aimed at colonizing Kazakh lands, which resulted in the reduction of the Kazakh living space. Between the late 19th century and 1926, the Ukrainian population in Kazakhstan grew from 80–120 thousand to 860 thousand. However, Ukrainian settlers proved highly vulnerable: the policy of “liquidating the kulaks as a class” and forced collectivization with the collectivization of all assets destroyed community life and the traditions that had sustained them in the harsh climate. Their numbers were gradually supplemented by special settlers—compatriots and Ukrainians from Kuban and other Ukrainian communities in the RSFSR. Special settlers were forced to work in mines and quarries, falling victim to famine due to poor nutrition and living conditions. Due to repression, famine, and deportations, the Ukrainian population in Kazakhstan decreased by 23.5% from 1926 to 1939. Amid the dehumanization resulting from hunger and repression, ethnic conflicts occurred, with Kazakhs often falling victim. Since Soviet authorities perceived the Ukrainian national movement as a threat, this led to the rollback of the korenizatsiya (Ukrainization) policy in the Kazakh ASSR in favor of «implanting Leninist internationalism».

Key words: repression, 1932–1933 famine, collectivization, dekulakization, Ukraine, Kazakhstan, Holodomor, Asharshylyk.

1. Вступ

Репресії проти українців у Казахстані (Казакській АСРР) та казахів в Україні (УСРР) у період Голодомору 1932–1933 рр. – тема, що не знайшла належного висвітлення в історіографії. Разом із тим досвід українців та казахів в умовах сталінських репресій та голоду має велике значення для висвітлення подій Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та Ашаршилика в Казахстані.

Історіографія дослідження. Дослідженню масових сталінських репресій присвячено багато робіт (А. Жанбосінова (Жанбосінова, 2024), Лін Віола (Lynne, 2007), Р. Подкур (Політичні репресії в Україні, 2007) та ін.), але ґрунтовних досліджень про життя на засланні українців – жертв репресій періоду колективізації та розкуркулення не так багато, як може видатися. Труднощі дослідження полягають в обширній географії місць заслання, розпорошеності та неповному складі архівних документів. Традиція розглядати це явище як «загальносоюзне» і соціальне (тобто як наслідок заходів із «ліквідації куркульта як класу») не враховує національний контекст і потребує удосконалення методів дослідження. Серед перших, хто досліджував дану тему в українському контексті, був Р. Конквест. У праці «Жнива скорботи», аналізуючи причини голоду в Україні та Казахстані (хоча Конквест приділив казахському голоду менше уваги), у розділі «Доля куркуля» він описує репресії, застосовані проти куркулів в Україні та їхню подальшу долю на засланні (Конквест, 1993: 99–117). Так, можна виділити роботи В. Шашкова, що згадує українців, яких було заслано на Кольський півострів (Шашков, 1995). Проте найбільш

детально репресії проти українців в Казахстані та казахів в Україні у період 1928–1933 рр. висвітлені в роботах А. Жанбосінової (Жанбосінова, 2024), Г. Папакіна (Папакін, 2013), Д. Чернієнка (Чернієнко, 2019) та ін. Українці під час голоду в Казахстані згадуються в книзі Р. Кіндлера (Kindler, 2014), Т. Омарбекова (Омарбеков, 2011).

Джерельна база та методологія дослідження. Для дослідження історії українців у Казахстані використовувалися географічні та етнографічні нариси, що показують, як змінювалося життя українських поселенців від появи на території Казахстану до періоду колективізації та голоду («Киргизский край: [Уральская, Тургайская, Акмолинская и Семипалатинская области]...», 1903; Білецька, 1928; Бежкович, 1930 тощо). Основними джерелами дослідження стали матеріали, опубліковані в збірниках («Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы», 2005; «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание», 2002; Голод в СССР. 1929–1934, 2011, 2012; «История Сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов...», 2004; «Политбюро и крестьянство: Высылка, спецпоселение. 1930–1940 гг.», 2005).

В основу публікації було покладено документи з архівних установ України, Казахстану (Архіву Президента Республіки Казахстан (далі – АП РК (Казахстан)), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Державного архіву Херсонської області (далі – ДАХерсО)) тощо у вигляді електронних колекцій документів та опублікованих збірок

архівних джерел. Так, важливим джерелом для нас стали опубліковані результати та знову перевидані у 10-томному збірнику документів «Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника» («Ашаршылық», 2021) тощо.

2. Українці в Казахстані напередодні «Великого перелому»

Перші українці в Казахстані з’явилися з початком військової та землеробської колонізації, за переказами, ще з часів походу казаків Єрмака на територію Сибірського ханства в 1581–1585 рр. (Зуев & Кадырбаев, 2000: 38–60). На початку ХХ ст. у складі Сибірського казачства в Казахстані (тоді – Киргизский край) було 6% «малорусів» («Киргизский край: [Уральская, Тургайская, Акмолинская и Семипалатинская области]...», 1903: 195), а всього від загальної кількості населення – 0,3% (Білецька, 1928: 184). Через військову повинність, яку казачество мало нести до 33 років, поселення казаків були бідніші, ніж селянські. Незважаючи на те що їм виділялися кращі земельні наділи («пенсійні»), вони не мали права займатися своїм особистим господарством, доки не вийдуть у відставку. Українці також входили до складу Уральського казачства, менш привілейованого з боку царського уряду через любов до «вольниці» та участь в антиурядових повстаннях («Киргизский край: [Уральская, Тургайская, Акмолинская и Семипалатинская области]...», 1903: 195–196).

Можна виділити декілька етапів масштабного переселення українців в Казахстан, у результаті якого їхня кількість із кінця ХІХ ст. зросла з 80–120 тис осіб (за Всеросійським переписом 1897 р.) до 860 тис осіб (за переписом 1926 р.) і становила 13,8% від усього населення (Чернієнко, 2019: 16–17). Перший етап на початку ХІХ ст. століття був пов’язаний із російською імперською програмою військової та господарської колонізації Казахстану, але переселення українців не було масштабним. Другий етап, пов’язаний зі скасуванням кріпосного права та розвитком транспортного залізничного сполучення (Сибірської, Ташкентської та Транссибірської магістралей), позначився збільшенням кількості переселенців з України в Акмолинській, Семипалатинській, Уральській та Тургайській областях. І третій, найчисельніший, етап був пов’язаний зі столипінською аграрною реформою, 1906–1917 рр. У результаті станом на 1917 р. кількість українців у Казахстані становила близько 700 тис осіб, за підрахунками дослідників (Чернієнко, 2019: 17). Величезна територія, так званий Сірий Клин, від Оренбургу (у 1920–1925 рр. столиці Киргизького краю, Киргизької АСРР) до Алтаю, мала у своєму складі частку українського населення від 30% до 40%. До перепису 1926 р. частка українців зросла

ще на 120 тис осіб (Чернієнко, 2019: 14–28). Колективізація, голод 1932–1933 рр., депортації та репресії призвели до зменшення кількості українців у Казахстані до 658,3 тис осіб, тобто на 23,5% (за переписом 1939 р.).

Наступний масштабний етап переселень українців у Казахстан планувався в 1933 р. уже як депортація. Згідно з доповідною запискою ОДПУ № 50073 про організацію спецпоселень від 13 лютого 1933 р., до кола осіб, що підлягали виселенню, входили: куркулі, що виселялися з районів суцільної колективізації; ті, хто виселявся за зрив та саботаж хлібозаготівельних та інших кампаній; міський елемент, який не бажав у зв’язку з паспортизацією виїжджати з міста; куркулі, котрі знімалися з промислового виробництва, через те, що свого часу втекли із сіл; ті, хто виселявся в порядку очищення державних кордонів; засуджені органами ОГПУ та судами на строк до 5 років включно, крім особливо соціально небезпечних з їх числа («Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918–1939», 2005: 275–282). Спецпереселенців планували використати на сільськогосподарських роботах та лісозаготівлях, а обмежено працездатні члени їхніх сімей мали займатися на спецпоселенні виготовленням споживчих товарів. З України у 1933 р. мали депортувати 1 млн осіб. Проте через брак робочої сили внаслідок масових депортацій так званих «куркулів» у Північний край протягом 1930–1932 рр., Голодомору 1932–1933 рр., а головним чином, через брак коштів, цей процес не став таким масштабним, як планувалося (із хліборобських та прикордонних районів СРСР було депортовано чверть мільйона осіб проти двох мільйонів за попереднім планом) («Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939», 2001: 930). До цієї ідеї радянська влада повернулася під час сталінських масових репресій 1937–1938 рр. та напередодні війни, у 1939–1940 рр., і цього разу спецпоселенців «зустрів» у Казахстані сумновідомий Карлаг, хоча саме початок 1930-х років заклав основи його утворення. Депортація з УСРР під час колективізації відбувалася переважно в Північний край, у Казахстан висилались розкуркулені українці з Кубані та інших місць компактного проживання в РСФРР. За матеріалами казахських дослідників, у першій хвилі спецпоселенців у Карагандинську область були заслані з Київщини, Дніпропетровщини, Одещини, Харківщини та Херсонщини та інших областей УСРР (Сулейменова, 2011: 10–14; Жанбоссінова, 2024: 36–44).

На початку ХХ ст. «нові» поселення українців розташовувалися у південних степових повітах Казахстану: Акмолинському та Атбасарському. Їхні мешканці, котрі прибули переважно з Харківської, Полтавської та Київської губерній,

облаштовували поселення так само, як в Україні: «Їхні селища можна одразу впізнати по білим саманним (сирцевої цегли) хатам із солом'яними стріхами». Дослідники відзначають, що «з великоросами селяться вони тільки в крайнощі, надаючи перевагу окремим поселенням» («Киргизский край: [Уральская, Тургайская, Акмолинская и Семипалатинская области]...», 1903: 199). Етнографи зауважують, що, незважаючи на взаємовпливи: міжетнічні шлюби, наслідування позитивних практик, що допомагали виживати в нових умовах, поселенці стикалися з потребою зберегти свою ідентичність. Це особливо виявлялося серед новопоселенців та зберігалось у старообрядців, селян-старожилів («Киргизский край: [Уральская, Тургайская, Акмолинская и Семипалатинская области]...», 1903: 197–199).

Незадовго до подій голоду 1932–1933 рр. етнографічний опис життя українців у Казахстані здійснила етнографка Віра Юхимівна Білецька (1894–1933). У нарисі «В степах Казакстану» в журналі «Східний світ» (1928 р.) Білецька описала життя киргиз-казаків (казахів) та українських поселенців у Казакській АСРР. Незважаючи на позитивний настрій статті, що пророчила зміни на краще для казахського та українського населення, авторка відзначає, що революція 1917 р., військові дії та голод 1921–1923 рр. негативно позначилися на житті населення. Напередодні «голоштокінського жовтня»¹ відчувався товарний голод, господарства користувалися більш примітивною сільськогосподарською технікою, ніж на батьківщині. Більшовицький наступ на церковне життя без альтернативної пропозиції життя культурного (відсутність хат-читалень, жодних газет) проявлявся в духовній порожнечі, що виявлялася у поширенні соціальної хвороби – пияцтва. Життя серед російської більшості та відсутність зв'язків із Батьківщиною призвели до того, що більшість населення не спілкувалася українською мовою, хоча окремі українські слова стали загальноживаними у місцевому наріччі. Із появою радіо поселенці радо слухали новини з України. Білецька вважала, що налагодження зв'язків із Батьківщиною за умови, що весь час звідти прибували нові поселенці, справить позитивний культурний вплив. Разом із тим українські поселенці були відкритими для всього нового, особливо речей, що давали змогу пристосуватися до життя в нових умовах. Вони переймали місцеві способи

побудови житла (для будівництва постійного житла із саману або дерева наймали старосілів або будівничих із В'ятської губернії), одяг, способи утримання худоби – усе, що давало змогу вижити під час суворих зим. Політика коренізації змінила ставлення до корінного населення, Білецька підкреслила, що саме казахське населення є найдавнішою етнічною спільнотою на цій землі, за якою майбутнє, і відзначила, що старопоселенці оволоділи казахською мовою у спілкуванні з ним. Під час експедиції були досліджені великі поселення українців у Казахстані: Борисівка, Барвінкове, Слов'янка, що знаходилися в трикутнику: Омськ – Акмолінськ – Петропавлівськ, українські громади в Кокчетаву (нині – Кокшетау), де більшість населення становили казахи, Зеренді, а також селища Балкашине, Вікторівка, Підгірне, Солоне, Травяне.

На час експедиції встановлення радянської влади позначилось на житті громад: вони з іронією відзначали втрату привілейованого становища сибірського казачства, що раніше презирливо ставилося до казахів та селян, а тепер зрівнялося з ними, у громадах з'явилося декілька комсомольців, проводилася антирелігійна кампанія. Основну владу на місцях представляли очільники з казахської більшості. Казахське, російське та українське населення хоча й збідніло, проте не справляло враження заляканих і принижених, якими їх побачили радянські чиновники в період масової колективізації та розкуркулення в 1930 р.

Під час експедиції 1927 р. в Семипалатинську область етнограф Афанасій Семенович Бежкович (1890–1977) описав місця компактного проживання українців у Казахстані. У складі Антропологічного загону Казакстанської експедиції Академії Наук СРСР він разом із С. Могилянською дослідив південно-східний район тодішньої Семипалатинської губернії в трикутнику між річкою Іртиш, озером Зайсан і Зайсан-Семипалатинським трактом, де проживали міжклиново «казаки, українці та частково великороси». Експедиція відвідала Усть-Каменогорськ (нині – Оскемен, обласний центр Східно-Казахстанської області Республіки Казахстан), с. Таврійське (нині – село в Уланському районі Східно-Казахстанської області), с. Красноярське (нині – с. Предгірне Глубоківського району Східно-Казахстанської області), с. Березівське (Алтайський район Східно-Казахстанської області), с. Барашки (Шемонаїхінський район Східно-Казахстанської області), комуни «Зоря» (?), заїмки с. Зевакіно (нині – частина с. Барашки), комуни «Південна» (нині не існує), с. Велико-Дмитрівське (нині – с. Пролетарка Уланського району), с. Суха Балка, с. Зелене, с. Кам'янське (нині – с. Кам'янка Уланського району), сел. Ново-Таврійське (Уланський район), сел. Бурсак (Уланський район), сел. Рубанівське (с. Рубанівка

¹ «Малий Жовтень» — назва політичного курсу 1926–1928 рр., проголошеного керівником крайової партійної організації Казакстану Ф. Голоштокіним, який уважав, що «казахського аулу не торкнувся Жовтень», спрямований на придушення місцевих національних еліт та посилення адміністративного управління. Проголошувалися руйнування традиційної общини через ліквідацію соціальної диференціації та масовий перехід казахів до осілости.

Єсильського району Північно-Казахстанської області), сел. Ільїнське (Єсильський район), сел. Андріївське, сел. Васильївське (нині – с. Батир Капай Жарминського району Абайської області), с. Георгіївське (нині – с. Калбатау Жарминського району), с. Батуринське, сел. Маршанське, сел. Терентієвське, сел. Миколаївське, сел. Білокам'янка, сел. Мала Буконь (не існує, знаходилося в Кокпектинському районі Абайської області), сел. Чорноярківське (с. Чорноярка Кокпектинського району), с. Преображенське (с. Преображенка Кокпектинського району), с. Біле, с. Мариногірське (с. Мариногірка Кокпектинського району), Мелітопольську артіль (нині с. Мелітополь Кокпектинського району), сел. Шелковніково (Усть-Буконь) («Українці-переселенці Семипалатинської губернії», 1930: 1). Найбільше часу етнографи провели в с. Таврійському (нині – село в Уланському районі Східно-Казахстанської області Республіки Казахстан) та с. Георгіївському (нині – с. Калбатау Жарминського району Абайської області Республіки Казахстан). На момент експедиції ці села були заселені українцями – вихідцями з Таврійської губернії, що виїхали на поселення в кінці XIX – на початку XX ст. Мотивами переселення було малоземелля. Бежкович вважає, що це, передусім, були активні, ініціативні люди, що прагнули до нового життя. З огляду на те, що майбутні поселенці шукали землі без солончаків, що характерні для Таврійської губернії, їх переселення також було зумовлене браком придатної для землеробства та скотарства землі. Звичайно, експедиція не могла охопити всі населені пункти, де мешкали українці. За переписом 1926 р., цифри якого наводить Бежкович, у Семипалатинській губернії українці становили 12,2% (144 350 осіб) від усього населення (казахи – 57,21%, росіяни – 26,44%, інші етнічні групи – 3,15%) («Українці-переселенці Семипалатинської губернії», 1930: 6). Найбільше українців проживало в Павлодарському повіті (сучасна Павлодарська та Абайська області, у 1930 р. – Семипалатинська) – 25%. «Однак, незважаючи на складне етнічне і культурне оточення, українці зберегли свої типові побутові риси і справили достатньо сильний вплив, головним чином, на білорусів та мордву, а частково на великоросів і казаків», – уважав Бежкович («Українці-переселенці Семипалатинської губернії», 1930: 10). Він зазначає, що однією з особливих рис землеробства українців було прагнення застосовувати нові знаряддя з кращими характеристиками, а не застосовувати традиційні. Застосовуючи нововведення, українці подавали приклад іншим. Але, на жаль, власна ковальська справа не набула поширення і місцеві вироби були гірші за якістю та характеристиками, ніж на батьківщині («Українці-переселенці Семипалатинської губернії»,

1930: 16–17). З іншого боку, використання фабрично-заводської продукції давало змогу селянам працювати на цілині, «м'якоті» та залежі досить ефективно. Проте зі зростанням кількості населення родючих цілинних земель, що приваблювали поселенців, ставало все менше. Тому в середині 1920-х років набуває поширення трипільна система землекористування, що вимагала ретельного догляду за землею та відбору культур, щоб зберегти врожайність («Українці-переселенці Семипалатинської губернії», 1930: 45). Жнива та прибирання хліба у переселенців проводилися виключно машинними способами, до 10 серпня вистигало та прибиралося все зерно («Українці-переселенці Семипалатинської губернії», 1930: 58). Це було майже на місяць пізніше, ніж на батьківщині.

Нововведенням для поселенців стала організація системи зрошення полів, якої вони навчилися в українців-старосілів із Кокпекти та Семиріччя (Джетису) («Українці-переселенці Семипалатинської губернії», 1930: 85). На момент експедиції мешканці с. Георгіївка створили власну мережу каналів загальною протяжністю 44 км. З установленням радянської влади обов'язок слідкувати за справедливим розподілом води для зрошення поклали на голову сільради. За традицією утримували «аричного старосту», котрий особисто відповідав за роботу зрошувальної системи та мав запобігати крадіжкам води («Українці-переселенці Семипалатинської губернії», 1930: 91).

Бежкович наводить слова Коншина, що «тавричани (переселенці) з гордістю вказували на свою не тільки звичку до праці, але й уміння працювати інтенсивно», висловлену в 1899 р., та стверджує, що ці слова не втратили актуальності. Але зазначає, що «в післяреволюційний період праця стала більш помірною», тобто мотивація до праці зменшилася («Українці-переселенці Семипалатинської губернії», 1930: 87). Він пропонує проводити змагання на «свято врожаю» для підвищення мотивації переселенців («Українці-переселенці Семипалатинської губернії», 1930: 84). Але він не говорить про причини її втрати, що, на нашу думку, полягає не у відсутності змагань, а у зменшенні можливостей для збагачення та розвитку за рахунок своєї праці. Серйозним викликом для мотивації працювати більше стала реформа системи оподаткування в Казахстані, спрямована на «підриг байсько-куркульських господарств». Відповідно до неї, саме на заможні осілі господарства покладався найбільший податок, а незаможні від податку звільнялися, таким чином, у 1926 р. заможні господарства, що становили 22%, сплатили 68% податку (Нейштадт, 1957: 147–148).

Наслідки розкуркулення, переслідування за соціальною ознакою відчувалися ще в період непу, але для господарств поселенців набули

руйнівного характеру під час колективізації. Уже наступного року після завершення експедицій Білецької та Бежковича почалися кардинальні зміни, що зруйнували крихку рівновагу та призвели до голодової катастрофи в Казахстані.

3. Початок «суцільної колективізації» у Казахстані, її особливості та українське населення

Особливістю землекористування в Казахстані було те, що земля знаходилася не в приватній, а в обшинній власності. Тому відповідно до рішення Ради Казакської АСРР 28 березня – 3 квітня 1927 р., було вирішено здійснити перерозподіл земельних угідь за класовою ознакою. Найбільше орної землі отримали бідняки – 66,3%, а середняки – 36,7% (Нейштадт, 1957: 155). Так звані «куркулі», загальна кількість яких становила 4,5%, були позбавлені права на землю. У 1929 р. планувалися реквізиція у куркулів знарядь праці, включення їх як робочої сили до колгоспів із можливістю відновлення у правах через 3–5 років, вислання та застосування репресій до тих, хто буде опиратися («Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939», 2001: 37–40). До весни 1932 р. колективізація в Казахстані мала бути завершеною («Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939», 2001: 46–47). Колишні обшини мали бути об'єднані в колективні господарства, що мали подати спільний план виробництва сільськогосподарської продукції.

Як справедливо зазначає В.Я. Шашков, 1929 р., який Сталін назвав «роком великого перелому» та періодом «суцільної колективізації сільського господарства», «по суті став початком ущербної політики – насильницького створення колгоспів у відриві від матеріальних та моральних передумов для їхнього існування» (Шашков, 1995).

Українські селяни в Казахстані стали надзвичайно уразливими для цієї політики: і в матеріальному плані, і з погляду мотивації. До 1929 р., незважаючи на політику непу, їхнє становище значно погіршилося. Окрім об'єктивних чинників: зростання кількості населення, що призводило до нестачі орної землі, та посухи, вони зіткнулись із новими викликами, пов'язаними з репресивною політикою радянської влади. Через продрозкладку та хлібозаготівлі їм не вистачало матеріальних ресурсів для розширення зрошувальної системи, закупівлі сільськогосподарської техніки (останню вже неможливо було придбати через міжнародну репутацію Радянського Союзу). Колись основною ціллю переселенців у Казахстан було отримання прибутку та розвиток власного господарства, тепер вони були змушені перейти в режим виживання, що не могло не позначитися на їхній мотивації. Українські селяни не могли не відзначити

загальний економічний занепад у Казахстані: ще під час експедиції Бежковича вони звернули увагу етнографа на зменшення табунів у казахів («Украинцы-переселенцы Семипалатинской губернии», 1930: 102).

Радянська влада вбачала основну перешкоду на шляху колективізації в особі заможних селян та селян-середняків. Зі свого боку, селяни в Казахстані не очікували, що їхній спосіб життя буде кардинально змінено. Адже вони жили обшинами, де життя та економічна діяльність кожного члена регламентувалися правилами та нормами, що були напрацьовані в суворих умовах казахського степу, де кожний невірний крок міг коштувати життя необачному переселенцю. «Перші роки життя для переселенця надто важкі, – пише Віра Білецька, – хоча по весні він радіє безмежному просторові та великій ділянці землі, та щоб забезпечити урожай, потрібна гарна, а головне – своєчасна оранка» (Білецька, 1928: 198). Створення великих колгоспів і радгоспів (Нейштадт, 1957: 230), усуспільнення майна і худоби, відсутність плановиків та агрономів, котрі могли керувати роботами в таких масштабах, дезорганізувало та дестабілізувало сільське господарство.

Для того щоб перетворити обшинні господарства на великі радгоспи, держава вдалася до створення штучної обстановки напруженої класової боротьби. Позбавляючи «куркулів» майна і права користування землею, змусивши їх нести основний тягар податків, радянська влада мотивувала це тим, що дбає про бідняцьку більшість. Протягом 1927–1929 рр. в Акмолинській, Семипалатинській та Петропавлівській округах за рахунок «байсько-куркульського сектору» було виконано 31,5% плану хлібозаготівель, у куркулів та баїв було конфісковано 534 тис голів худоби, хліба 613 025 пудів та 258 будівель як штрафів (Нейштадт, 1957: 228). Опір селянства такій політиці, адже залишитися у степу без майна, житла, запасів означало вірну смерть, був спровокований репресивними акціями радянської влади. Можна сказати, що сталінська політика переходу від обмеження куркульства до політики ліквідації його як класу на основі суцільної колективізації в Казахстані набувала змісту «фізичної ліквідації».

Чи покращилося від цих заходів становище бідняків? На тлі загального збідніння населення, «перегинів» колективізації, що виявлялися в усуспільненні усього майна, відсутності раціональних планів хлібоздачі, бідніші селяни опинилися без засобів існування та продуктів харчування. Але на відміну від подібних критичних станів, викликаних недородом або невдалим господарюванням, що виникали раніше, у біднішого населення не було заможних сусідів поряд, у яких можна було позичити продукти, щоб

дожити до наступного врожаю. А зважаючи на величезні відстані до найближчих управлінських центрів, низьку щільність поселень у степу, жахливий стан казахів-кочівників, котрі внаслідок усуспільнення худоби вже у 1930 р. почали голодувати, допомоги чекати було нізвідкіль.

Частина українців, очевидно, з новопоселенців, прийняла рішення повернутися додому, коли весною 1930 р. розпочався голод. Так, з Уральської округи в червні 1930 р. з сел. Ілійського, Федорівки та Долинного в Україну виїхало 151 господарство, а з сел. Долинне 150 виїхали на заробітки у різні місця 150 господарств («Голод в СРСР. 1929–1934. В 3 т. Т. 1. 1929 – июль 1932», 2011: 216–218). Але більшість залишилися і продовжувала боротися за своє життя.

Тим часом українська громада в Казахстані поповнювалася і не з власної волі.

Перші масові виселення селянства на спецпоселення, що розпочалися з директиви від 30 січня 1930 р., здійснювалися хаотично та безсистемно. Відомо, що в першу хвилю депортації з України планувалося вислати 50 тис сімей у Північний край («История Сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов», 2004: 97–98, 100). Казахстан розглядався як місце заслання для мешканців Північно-Кавказького краю, туди запланували вислати 5 тис сімей, серед яких були і українські сім'ї з Кубані. Наймасовіша депортація українських селян (32 тис родин (Красильников, 2003)) здійснена у 1931 р. в Західно-Сибірський край (Наримський округ (сучасна Томська область) («Политбюро и крестьянство: Высылка, спецпоселение. 1930–1940 гг.», 2005: 279–282) та Північний край. Саме тоді спецпоселення були передані у підпорядкування ГУЛАГу ОДПУ, де був створений Відділ спецпоселень. У цей час у Казахську АСРР здебільшого вислалися селяни із центральних регіонів Росії (49 455 родин (Шашков, 1996: 87–89)) у район «бувших Акмолінського і Каркаралінського округів, використавши для цього і землі по річці Токрау (на Юг до озера Валхашуг)» (Центральний та Південно-Східний Казахстан). І власне наймасовіша депортація, запланована в 1933 р., спрямовувала українців у Казахстан, але не була реалізована. До цих планів повернуться перед Другою світовою війною, коли з території України почнуть відправляти за політичною та національною ознаками.

Проте в інформаціях про етнічний склад усіх хвиль згадуються українці, оскільки вони виселялися в рамках внутрішніх переселень, поряд з іншими мешканцями Казахстану та потрапляли на спецпоселення в Казахстан із місць свого постійного проживання з Росії.

Через специфіку економіки Казахстану чиновники не могли визначитися з «місцями суцільної колективізації» та кого віднести до куркулів І, II

і III категорій. Через голод, що починав набирати силу, внутрішнє життя республіки було дезорганізоване: брак продуктів харчування змушував задумуватись, як забезпечити висланих у Казахстан хлібом, одягом і житлом. Чиновники, оглянувши спецпоселенців, що прибули з російських областей, були обурені: замість працездатних їм прислали старих та немічних, жінок із дітьми (годувальників залишили вдома, використовуючи їх як трудовий ресурс), вдів – напівроздягнених, пограбованих, без засобів для існування та продуктів харчування. Але в самій республіці вчиняли так само, «сортування» супроводжувалося насиллям, побиттям, пограбуванням та згвалтуваннями: уповноважені та члени рік зрозуміли настанови уряду щодо ліквідації куркульства як класу дослівно: «Мы должны кулака раздеть догола и выбросить на снег» («Из истории депортаций. Казахстан 1930–1935 гг.», 2012: 152).

4. Репресії проти українців у Казахстані (Казахській АСРР) під час голоду 1932–1933 рр.

За перші роки колгоспного будівництва в Казахстані ситуація в сільському господарстві була остаточно дестабілізована. Радянська влада в секретних директивах та листуванні визнала проблеми, пов'язані з гігантоманією – адміністративним укрупненням колгоспів зверху, кадровий голод, корупцію, жорстоке та несправедливе ставлення до колгоспників і бідняків.

У радянській історіографії, щоб пояснити ситуацію з економічними показниками першої п'ятирічки, пояснювали, що в процесі колективізації місцеве керівництво Казахстану, «незважаючи на ясні вказівки партії», ігнорувало особливості Казахстану «як відсталого району» і «адміністративно форсувало темпи колективізації». Це виражалося в тому, що для «кочових районів» вони «переплигували» через етап ТОЗ (товариств спільної обробки землі) до сільгоспартілі і комуні в тваринницьких районах, і через етап артіль до комуні в зернових районах; «практикували насилля по відношенню до середняка, «ігнорували принцип добровільності при об'єднанні селян в колгоспи і при осіданні кочівників (Нейштадт, 1957: 234). За словами радянських істориків, викривлення були виправлені, несправедливості компенсовані, винні покарані. Окремо вказувалося на величезний обсяг допомоги «у вирішенні продовольчих та насінневих труднощів (у 1931 р. – 8 800 тис пудів, у 1932 р. – 12 200, у 1933 р. – 9 429 тис пудів)» (Нейштадт, 1957: 235).

Інформація про голод та смерть від голоду в Казахстані в радянські часи не поширювалася і не коментувалася, говорилося про «продовольчі труднощі» та «перегини». Але за підрахунками сучасних істориків Казахстану від голоду протягом 1930–1933 рр. померло «49% казахів, 11%

українців (маються на увазі лише казахстанські жителі), 6% росіян, 8% узбеків, 13% уйгурів, 10% татар, 11% німців, 12% мордвин, 10% білорусів, 25% киргиз, 10% дунган, 10% інших національностей у Казахстані» (Омарбеков, 2011: 5).

Припинення голоду пов'язують із послабленням репресивної політики держави: дозвіл на утримання присадибних ділянок, невеликої кількості власної птиці та худоби. Для остаточного вирішення продовольчого питання в Казахстані знадобилося неодноразово надавати продовольчі позики колгоспам та допомогу дитячим закладам, що дбали про безпритульних дітей, і навіть здійснити закупівлю худоби в Китаї замість тої, що загинула в перші роки п'ятирічки (Kindler, 2014: 275–284).

Голод українців у Казахстані, що переважно займалися вирощуванням хліба, був наслідком сталінської політики «підхльостування» хлібозаготівель. Так, у телеграмі Й. Сталіна та В. Молотова керівництву Казахстану про виконання жовтневого плану хлібозаготівель від 8 жовтня 1932 р. йдеться про те, що «за рішенням ЦК від 29 вересня за участю першого секретаря вашого крайкому було прийнято до обов'язкового виконання план хлібозаготівель із вашого краю на жовтень у розмірі 16 800 тис пуд. (Разом із гарнцем і поверненням насінсуду). Тим часом за першу п'ятиденку жовтня ви заготовили лише 1405 тис пуд., знизивши темп проти вересневих заготовок. Якщо хлібозаготівлі й далі підуть у вас так само, то не може бути й мови про виконання вами частини жовтневого плану, що залишилася. ЦК і РНК пропонують вам негайно дати пояснення, чим викликано таке ослаблення роботи з хлібозаготівель, і повідомити, які заходи вжиті вами для виконання затвердженого ЦК жовтневого плану хлібозаготівель» («Голод в СССР. 1929–1934. В 3 т. Т. 2. Июль 1932 – июль 1933», 2012: 150). Такий текст телеграми спонукав Голощокіна, котрий і так проводив «звір'ячий натиск» для виконання плану, застосовувати ще більш жорстокі заходи, боячись особистої відповідальності перед Й. Сталіним. Згодом його зробили таким собі «цапом-відбувайлом» та призначили новим очільником Левона Мірзояна – «доброго поліцейського», котрий мав подбати в першу чергу про інтереси держави: зупинити голод, біженство, епідемії та забезпечити прибутки (Kindler, 2014: 280).

На ґрунті голоду загострилися етнічні конфлікти. У скаргах та дописах можна прослідкувати думку начебто «європейські» колгоспи, що склалися з росіян та українців, отримували краще постачання на відміну від казахських та узбецьких:

«Між тим становище європейських колгоспів у порівнянні з казахськими перебуває у кращих умовах. Там є і хліб, і жири, молоко і т. д.

Наприклад, колгосп «Східний шлях» село Георгіївка Ленінського району маючи 32 казахські господарства, 12 узбецьких та російських понад 200 господарств, під час польових робіт у бригадах жирами /свиняче сало/ постачають лише росіян. До постачання жирами інших видів /замість свинячого сала / казаків і узбеків не приймають і не думають, незважаючи на їх вимоги. У бригаді № 3 і 4, де працюють узбеки, казаки та росіяни, одні українці їдять манний суп та другу кашу, а казаки та узбеки їдять кашу з водою». 10 травня 1932 р. («Ашаршылык. Голод. 1928–1934», 2021: 566).

Або, навпаки, нібито допомога є, але її «притримують» для казахів:

«У російських та одному німецькому колгоспах радіусу МТС продтруднощами охоплено (не включаючи одноосібників) 5312 осіб. У радіусі Карабулакської МТС є 198 ц різного зерна фонд допомоги, відпущеної для казахських колгоспів. РК ВКП(б) і РІК видати допомогу російським та німецькому колгоспам відмовили. Деякі члени РК ВКП(б), недооцінюючи становища, роблять перегини. «Директор МТС т. Шишин у Бюро РК ВКП(б) поставив питання про допомогу російським колгоспам, у присутності секретаря РК т. Климентьева, один із членів Бюро РК прохання т. Шишина назвав «куркульською справою» і на допомогу відмовили». 27 червня 1933 р. («Ашаршылык. Голод. 1928–1934», 2021: 651).

Деякі партійні діячі вважали, що в Казахстані відбувається підйом ворожнечі на національному ґрунті:

«У Казахстані зараз ми маємо певне зростання активності байсько-куркульських елементів, явне зростання місцевого націоналізму, шалений і прямо величезний прояв великодержавного шовінізму. Ґрунтом для тих та інших є труднощі в аулі. Якщо місцевий націоналізм харчується невдоволенням розореної частини казахського населення, то великодержавні шовіністичні куркульські елементи для розпалювання міжнаціональної ворожнечі використовують факти крадіжки з боку голодних казахів, розповсюджують чутки, що голодні казахи їдять російських дітей, що не можна з ними спілкуватися, бо вони є джерелом усякої зарази і т. д. і т. п.» (серпень 1932 р.) (Омарбеков, 2011: 159).

Звичайно, голод та економічна розруха не могли не вплинути на суспільні відносини. Залишився у минулому той хоч і не ідеальний, але встановлений роками та десятиліттями спосіб життя, що описували В. Білецька та А. Бежкович. В. Білецька загинула в 1933 р. в Україні, а А. Бежкович, українець, виходець із Кубані, за сфабрикованою справою відбував покарання в Казахстані у 1933–1936 рр., тепер на власному досвіді вивчав життя і побут засланців – уже в'язнів Карлагу.

Існує багато досліджень, як голод впливає на поведінку та психіку людини, але всі науковці схилиються до думки, що основним його наслідком для суспільної моралі є втрата гуманізму. Указівки радянського керівництва спонукали до жорстокості: розстріл за крадіжку колгоспної вівці, забій колгоспної худоби або використання молока для забезпечення голодуючих підпадало під Постанову ЦВК й РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р., за якою карали і керівництво колгоспів, і винуватців крадіжок.

Роберт Кіндлер у своїй книзі задає питання, чому дослідники голоду в Казахстані весь час говорять лише про жертв, а не про винуватців голоду, зокрема на місцевому рівні. Водночас він вважає, що знищення майже половини головного етносу казахів голодом не є геноцидом, не було умисним, оскільки ніхто не може довести злочинний умисел Сталіна і радянського керівництва знищити їх. Тому вслід за радянською традицією історіописання повторює наративи, що склалися ще за Мірзояна. Тобто в усьому винні лише попередники і ті, хто «перекручував рішення партії на місцях». Зазначимо, що Голощокін і Мірзоян завжди виконували лише те, що їм наказувала радянська верхівка. Тому твердження Андреа Граціозі (Graziosi, 2022) про колоніальні характер та причини голоду в Казахстані видається більш обґрунтованим. Свого часу радянський уряд доклав чимало зусиль для залучення казахів до репресій, спрямованих проти власного народу. Протягом 1930–1931 рр. казахи зятят відстоювали своє право на життя, піднімаючи повстання та розправляючись із провідниками радянської політики, що вела до голоду.

Водночас репресивна політика представників радянської влади в Казахстані, котрі самі знаходилися під постійним тиском згори, подавала населенню приклади жорстокості. Якщо раніше влада спрямовувала зусилля на боротьбу з «байсько-куркульською» верхівкою, тепер значна кількість справ також стосувалася розкрадання майна та продовольства колгоспів їхнім керівництвом. А керівництво колгоспів, своєю чергою, жорстоко розправлялося з підвладними їм колгоспниками за дрібні крадіжки на ґрунті голоду.

Чи поглиблювала міжетнічна ворожнеча наслідки голоду? Якщо порівнювати голод в Україні, де українці становили моноетнічну більшість, та голод у Казахстані, можна зробити висновок, що в радянській влади було багато інструментів, щоб улаштувати голод, і без етнічної ворожнечі. Загальновизнаним інструментом була вже згадана обстановка штучної класової боротьби. Конфіскації майна, позбавлення житла та арешти незгідних у Казахстані поглиблювалися

страхом перед вигнанням у степ на вірну смерть. Перед цією загрозою селяни віддавали все, що мали, залишаючись з однією надією пережити зиму і знанням, що випливало з їхнього суворого досвіду: не всі побачать наступний урожай. Це робило людей жорстокими, егоїстичними не лише по відношенню до іншої національної групи, а й до членів своєї родини. Також досі є недооціненою є роль ОДПУ та залучення армії для насилля над селянами та кочівниками, особливо в створенні перешкод для відкочівників.

У листі Й. Сталіна секретарю Казахського крайкому Л. Мірзояну від 13 грудня 1933 р. говорилося про те, що «з великоруським шовінізмом ведуть боротьбу не тільки місцеві парторганізації, але передусім ЦК ВКП у цілому. Чергова задача казахських більшовиків полягає у тому, щоб, борючись із великоруським шовінізмом, зосередити вогонь проти казахського націоналізму та схильності до нього. Інакше не можна відстояти ленінський інтернаціоналізм у Казакстані. Не можна сказати, щоб у Казакстані не було інтернаціонального повстання мас більше, ніж в Україні. Скоріше навпаки. І якщо, незважаючи на це, місцевий інтернаціоналізм не складає в даний момент небезпеки в Казакстані, то це пояснюється тим, що казахському націоналізму важче зімкнутися з іноземними інтервентами, ніж українському. Однак ця сприятлива для Казакстана обставина не повинна вести до послаблення боротьби казахських комуністів проти казахського націоналізму та примирення з ним. Навпаки, боротьба з місцевим націоналізмом повинна бути всемірно посилена, щоб створити умови для насадження ленінського інтернаціоналізму серед трудящих мас національностей Казакстана...» («ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос», 2005: 725–726). Таким чином, казахським більшовиками було не вільно говорити про «російський шовінізм», а влада використовувала казахів, задіяних у партійному апараті, для боротьби з антирадянськими явищами у казахському етнічному середовищі.

Своєю чергою, боротьба з «українським націоналізмом», проголошена керівництвом СРСР на найвищому рівні, у розпал голоду позначилася на згорненні політики коренізації серед українського населення Казахстану. Політика коренізації розпочалася там дуже пізно. За словами Д. Чернієнко, «на рубежі 1920–1930-х років українською мовою мали навчати в понад 400 школах; майбутніх учителів готували в Актюбинському педагогічному технікумі, Кустанайському педагогічному інституті (на українському відділенні). Велася робота з видання українською мовою підручників, газет, також українською мовою велася діловодство в місцях, де компактно мешкало й кількісно переважало українське населення. Проте пік цих ініціатив припав на 1930–1932 роки, і вже до середини

1930-х років політика українізації в СРСР, зокрема в Казахстані, була швидко згорнута – в українських селах почали викладати російською, українські газети закрили» (Чернієнко, 2019: 17). Таким чином, збереження національних традицій – заслуга української діаспори та сучасної національної політики в Казахстані.

5. Висновки

Голодомор 1932–1933 в Україні та Ашаршилик у Казахстані – злочини сталінського режиму, що методами насилля намагався укріпити та зберегти свою владу над народами, використати їхні ресурси для модернізації та мілітаризації СРСР. Багатьма країнами світу голод в Україні 1932–1933 рр. визнаний геноцидом, а в Казахстані Аршаршилик вважають результатом насильницької седентаризації казахів, проведеної сталінським режимом. Водночас у Казахстані проживала вагома частка українців-землеробів та українців-спецпоселенців, що стали жертвами голоду. Їхній досвід має велике значення для вивчення голоду 1932–1933 рр. в Україні та Ашаршилика в Казахстані, оскільки має свою специфіку, що виявляється у механізмах, що призвели до величезних людських утрат.

Досвід українців у Казахстані під час колективізації, репресій та голоду досліджували Г. Папакін, І. Винниченко, Д. Чернієнко, В. Сергійчук. Українці в Казахстані у цей період згадуються в роботах Р. Кіндлера, Т. Омарбекова, С. Жакішевої. Однак дана тема потребує більш детального дослідження, яка стала можливою завдяки публікації нових архівних джерел.

Перша поява українців у Казахстані відноситься ще до XVI ст., проте найбільш масовими хвилями переселення позначилися кінець XIX та початок XX ст. у рамках імперської колонізації Казахстану. Те, що для українських переселенців стало початком нового життя, для казахського населення ознаменувалося зменшенням їхнього життєвого простору – надзвичайно важливого для життя як казахів-кочівників, так і казахів, що вели напівкочовий та осілий способи життя. Із кінця XIX ст. до 1926 р. українське населення Казахстану зросло з 80–120 тис осіб до 860 тис.

До початку колективізації життя українських переселенців майже не зазнало змін, хоча революція 1917 р., військові дії та голод 1921–1923 рр. негативно позначилися на рівні життя. Спостерігалися збідніння, а отже, менше можливостей для подальшого розвитку господарства, криза духовного та культурного життя внаслідок закриття та переслідування церкви, пияцтво, неграмотність та відсутність перспектив через невизначеність у майбутньому. Разом із тим напередодні колективізації та голоду українці-переселенці виявляли жвавий інтерес до життя на Батьківщині,

змінювали своє ставлення до казахського населення, вивчали казахську мову, активно взаємодіяли, запозичаючи навички, необхідні для виживання в суворих умовах Степу: зрошувальне землеробство, способи господарювання. Також самі справили вплив на переселенців та казахів, демонструючи прихильність до нововведень у сільському господарстві: застосування технічних та машинних знарядь праці.

На початку сталінського «великого перелому» українські переселенці не очікували значних змін у своєму житті. Сільські голови змінили старост, перша хвиля репресій торкнулася лише власників великих господарств. Проте політика «ліквідації куркулів як класу» та примусова колективізація з усупільненням усього майна зруйнували життя общин та їхні традиції, що допомагали їм виживати в суворих кліматичних умовах. Уразливість українських громад перед політикою розкуркулення та колективізації полягала в общинній власності на землю, якої позбавляли «куркулів» та якою самовільно розпоряджалася влада, погрожуючи засланням, вигнанням у степ, позбавленням усього майна. Те, що було позитивним у веденні господарства та напрацьовувалося протягом десятиліть: модерні знаряддя праці, система зрошувальних каналів, селекційоване посівне зерно, – усупільнювалося та відчужувалося. На «заможних» селян накладалися непосильні податки, але життя «бідняків» не ставало від того кращим, оскільки хлібозаготівлі забирали все наявне зерно та продовольство, а допомоги просити було в нікого. У цей період спостерігається масовий виїзд селян додому – в Україну або в сусідні з Казахстаном області РСФРР. Значна частина українців-переселенців, що залишилися, мусила напрацьовувати нові методи ведення господарства, спрямовані не на розвиток, а на виживання, що не могло не позначитися на продуктивності праці.

Під час Голодомору до Казахстану були вислані на спецпоселення тисячі українських родин «куркулів» з УСРР та Кубані. Їх використовували як некваліфіковану робочу силу на рудниках і шахтах, зокрема спецпереселенці з Харківської області надійшли у розпорядження майбутнього Карлагу. Їхнє становище було надзвичайно важким: відсутність житла, яке спец в'язні мали побудувати власними руками, і мізерне продовольче постачання призводили до масової загибелі та втеч.

У результаті сталінського «підхльостування» хлібозаготівель восени 1932 р. жертвами голоду в Казахстані стали й українці, що переважно займалися землеробством. За підрахунками казахських істориків, від голоду померло 11% українців від їх загальної чисельності в Казахстані. За переписом 1939 р. чисельність українців зменшилася до 658,3 тис осіб, тобто на 23,5%.

На тлі голоду відбувалися міжетнічні конфлікти, на які скаржилася влада. Проте їх використовували для придушення національних рухів.

Зокрема, у Казахстані була згорнена політика українізації, оскільки «український націоналізм» уважали набагато небезпечнішим, аніж казахський.

Література:

1. Академия наук СССР. Комиссия экспедиционных исследований. Материалы Комиссии экспедиционных исследований / Академия наук СССР. Украинцы-переселенцы Семипалатинской губернии / ред. С.И. Руденко. Ленинград : Академия наук СССР, 1930. 253 с.
2. Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника. Сб. док. Т. 4. Нур-Султан, 2021. 776 с.
3. Бежкович А.С. Земледелие украинцев-переселенцев южной части Семипалатинской губернии. Украинцы-переселенцы Семипалатинской губернии. Материалы комиссии экспедиционных исследований. Вып. 16. Ленинград : Издательство АН СССР, 1930. 253 с.
4. Білецька В. У степах Казахстану: Етнографічні нариси. *Східний світ*. 1928. № 3–4. С. 184–207.
5. Голод в СССР. 1929–1934. Т. 1. 1929 – июль 1932. Кн. 1 / отв. сост. В.В. Кондрашин. Москва : МФД, 2011. 656 с.
6. Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. Июль 1932 – июль 1933 / отв. сост. В.В. Кондрашин. Москва : МФД, 2012. 912 с.
7. Graziosi A. Genocide: the power and problems of a concept. In F.Sysyn, & A.Graziosi (Ed.) *The Kazakh Famine, the Holodomor, and the Soviet Famines of 1930–33: Starvation and National Un-building in the Soviet Union* (pp. 126–144). McGill-Queen's University Press, 2022. 272 p.
8. Жанбоссинова А. Украинцы в Казахстане: мобильность в условиях социально-экономической трансформации. *Вестник Университета Шакарима. Серия: Исторические науки*. 2024. Т. 1. № 1. С. 36–44.
9. Зуев Ю.А., Кадырбаев А.Ш. Поход Ермака в Сибирь: тюркские мотивы в русской теме. *Вестник Евразии*. 2000. № 3. С. 38–60.
10. Из истории депортаций. Казахстан 1930–1935 гг. Сборник документов. Алматы : LEM, 2012. 772 с.
11. История Сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Т. 5. Спецпереселенцы в СССР / отв. ред. и сост. Т.В. Царевская-Дякина. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. 824 с.
12. Kindler Robert. *Stalins Nomaden Herrschaft und Hunger in Kasachstan*. Hamburg: Hamburger Editio, 2014. 382 с.
13. Красильников С.А. «Нарымские вопросы» в деятельности комиссии ЦК ВКП(б) по спецпереселенцам (март – декабрь 1931 г.). *Гуманитарные науки в Сибири. Серия «Отечественная история»*. 2003. № 2. С. 32–36.
14. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор / пер. з англ. ; гол. ред. С. Головки. Київ : Либідь, 1993. 382 с. ISBN 5-325-00461-1. С. 99–117.
15. Lynne V. *The unknown gulag: the lost world of Stalin's special settlements*. New York: Oxford University Press, 2007. xxv, 278 p.
16. Нейштадт С.А. Социалистическое преобразование экономики Казахской ССР 1917–1937 годах (от докапиталистических отношений к социализму, минуя капитализм). Алма-Ата : Казахское государственное издательство, 1957. 317 с.
17. Омарбеков Т. Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930–1933 гг.) : хрестоматия. Алматы : Қазақ университеті, 2011. 203 с.
18. Папакін Г. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933) / відп. ред. Г. Боряк. Київ: Інститут історії України, 2013. 422 с.
19. Политбюро и крестьянство: Высылка, спецпоселение. 1930–1940 гг. Кн. I. Москва : РОССПЭН, 2005. 912 с.
20. Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.): Бібліографічний покажчик / авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов. Житомир : Полісся, 2007. 456 с.
21. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. 18: Киргизский край: [Уральская, Тургайская, Акмолинская и Семипалатинская области] / сост. А.Н. Седельников и др. ; предисл. В. Семёнова. 1903. VIII, 478 с., [4] л. карт., ил.
22. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. Т. 3. Кн. 2. Москва : РОССПЭН, 2005. 840 с.
23. Сулейменова М.Ж. Актуальные проблемы насильственной депортации репрессированных социальных групп СССР в Центральный Казахстан в 30–40-е годы XX века (на примере крестьянства). *Современные проблемы науки и образования*. 2011. № 1. С. 10–14.

24. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. Т. 3. Конец 1930–1933. Москва : РОССПЭН, 2001. 1008 с.; ISBN 5-8243-0006-2, ISBN 5-8243-0225-1.
25. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы Том 2. ноябрь 1929 – декабрь 1930. Москва : РОССПЭН, 2000. 927 с.
26. ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1. 1918–1933 гг. Москва : РОССПЭН, 2005. 784 с.
27. Чернієнко Д. Українці Казахстану: історія формування та етнокультурні особливості національної меншини. *Народна творчість та етнологія*. 2019. № 6(382). С. 14–28.
28. Шашков В.Я. Раскулачивание в СССР и судьба спецпереселенцев (1930–1954 гг.). Москва, 1995. 234 с.

References:

1. Akademiya nauk SSSR. Komissiya ekspeditsionnykh issledovaniy. Materialy Komissii ekspeditsionnykh issledovaniy / Akademiya nauk SSSR. Ukraintsy-pereselentsy Semipalatinskoy gubernii [USSR Academy of Sciences. Commission of Expeditionary Research. Materials of the Commission of Expeditionary Research / USSR Academy of Sciences. Ukrainian settlers of the Semipalatinsk province] / redaktor: S. I. Rudenko. Leningrad: Akademiya nauk SSSR, 1930, 253 p. [in Russian].
2. Asharshylyk. Golod. 1928–1934. Dokumental'naya hronika [Asharshylyk. Hunger. 1928–1934. Documentary chronicle], Vol. 4, 1932–1934, Nur-Sultan, 2021, 776 p. [in Russian].
3. Bezhkovich, A.S. (1930). Zemledelie ukrainsev-pereselentsy yuzhnoy chasti Semipalatinskoy gubernii. Ukraintsy-pereselentsy Semipalatinskoy gubernii. Materialy komissii ekspeditsionnykh issledovaniy [Farming of Ukrainian settlers in the southern part of the Semipalatinsk province. Ukrainian settlers in the Semipalatinsk province. Materials of the expeditionary research commission], Issue 16, Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, 253 p. [in Russian].
4. Biletska, V. (1928). V stepakh Kazakhstanu: Etnohrafichni narysy. Skhidnyi svit [In the steppes of Kazakhstan: Ethnographic essays], 1928, 3–4, pp. 184–207 [in Ukrainian].
5. Golod v SSSR. 1929–1934 [Famine in the USSR. 1929–1934]. Vol. 1. 1929 – July 1932, B. 1 / Responsible compiler V. V. Kondrashin, Moscow: MFD, 2011, 656 p. [in Russian].
6. Golod v SSSR. 1929–1934 [Famine in the USSR. 1929–1934]. Vol. 2, July 1932 – July 1933 / Responsible compiler V.V. Kondrashin. Moscow: MFD, 2012, 912 p. [in Russian].
7. Graziosi, A. (2022). Genocide: the power and problems of a concept. In F.Sysyn, & A.Graziosi (Ed.) The Kazakh Famine, the Holodomor, and the Soviet Famines of 1930–33: Starvation and National Un-building in the Soviet Union (pp. 126–144). McGill-Queen's University Press, 272 p.
8. Zhanbossinova, Albina (2024). Ukraintsy v Kazahstane: mobilnost v usloviyakh sotsialno-ekonomicheskoy transformatsii [Ukrainians in Kazakhstan: Mobility in the Context of Socioeconomic Transformation]. *Vestnik Universiteta Shakarima. Seriya: Istoricheskie nauki*, Vol. 1, 1 (2024), pp. 36-44 [in Russian].
9. Zuev, Yu.A., Kadyrbayev, A.Sh. (2000). Pohod Ermaka v Sibir: tyurkskie motivy v russkoy teme. *Vestnik Evrazii* [Ermak's campaign in Siberia: Turkic motifs in a Russian theme], 3, pp. 38–60. [in Russian].
10. Iz istorii deportatsiy. Kazahstan 1930–1935 gg. [From the history of deportations. Kazakhstan 1930–1935] Sbornik dokumentov. Almaty: LEM, 2012, 772 p. [in Russian].
11. Istoriya Stalinskogo Gulaga. Konets 1920-h – pervaya polovina 1950-h godov [History of Stalin's Gulag. Late 1920s – First Half of the 1950s]. Vol. 5. Spetspereselentsy v SSSR / Ed. and compiled by T.V. Tsarevskaya-Dyakina. Moscow: «Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya» (ROSSPEN), 2004, 824 p. [in Russian].
12. Kindler, Robert (2014). Stalins Nomaden Herrschaft und Hunger in Kasachstan. Hamburg: Hamburger Editio, 382 c. [in German].
13. Krasilnikov, S. A. (2003). «Naryimskie voprosy» v deyatel'nosti komissii TsK VKP(b) po spetspereselentsam (mart – dekabr 1931 g.) [«Narym issues» in the activities of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) Commission on special settlers (March – December 1931)]. *Gumanitarnyye nauki v Sibiri*. Ser.: Otech. istoriya, 2, pp. 32-36. [in Russian].
14. Konkvest, Robert (1993). Zhnyva skorboty. Radianska kolektyvizatsiia i Holodomor [Harvest of sorrow. Soviet collectivization and the Holodomor]: [per. z anhl.] /; [holov. red. S. Holovko]. Kyiv: Lybid, 382, [10] p. ISBN 5-325-00461-1.S. 99-117. [in Ukrainian].
15. Lynne, Viola (2007). The unknown gulag: the lost world of Stalin's special settlements. New York: Oxford University Press, xxv, 278 p.
16. Neyshtadt, S.A. (1957). Sotsialisticheskoe preobrazovanie ekonomiki Kazahskoy SSR 1917–1937 godah (ot dokapitalisticheskikh otnosheniy k sotsializmu, minuya kapitalizm) [Socialist transformation of the economy of the Kazakh SSR in 1917–1937 (from pre-capitalist relations to socialism, bypassing capitalism)]. Alma-Ata: Kazahskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, 317 p. [in Russian].

17. Omarbekov T. (2011). Golodomor v Kazahstane: prichinyi, masshtaby i itogi (1930–1933 gg.): hrestomatiya [Holodomor in Kazakhstan: causes, scope and results (1930–1933): anthology]. Almaty: Qazaq universitety, 203 p. [in Russian].
18. Papakin, H. (2013). «Chorna doshka»: antyselianski represii (1932–1933) [«Black board»: anti-peasant repressions (1932–1933)] / Ed. H. Boriak. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2013, 422 p. [in Ukrainian].
19. Politbyuro i krestyanstvo: Vyisyilka, spetsposelenie. 1930–1940 gg. [Politburo and the peasantry: Expulsion, special settlement. 1930–1940.] Book I. Moscow: ROSSPEN, 2005, 912 p. [in Russian].
20. Politychni represii v Ukraini (1917–1980 pp.): Bibliohrafichnyi pokazhchyk [Political repressions in Ukraine (1917–1980 pp.): Bibliographic index] / avt. vstup. statei: S. Bilokin, R. Podkur, O. Rublov / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Zhytomyr: «Polissia», 2007, 456 p. [in Ukrainian].
21. Rossiya. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego Otechestva. T. 18: Kirgizskiy kray: [Uralskaya, Turgayskaya, Akmolinskaya i Semipalatinskaya oblasti] [Russia. A complete geographical description of our Fatherland. T. 18: Kyrgyz region: [Ural, Turgay, Akmola and Semipalatinsk regions]] / sost. A.N. Sedelnikov, L.P. Osipova, A.N. Bukeyhapov [i dr.; predisl.: V. Semenov], 1903, VIII, 478 p., [4] l. kart., il. [in Russian].
22. Sovetskaya derevnya glazami VChK-OGPU-NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy [The Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD. 1918–1939. Documents and materials]. Vol. 3, Book 2, Moscow: ROSSPEN, 2005, 840 p. [in Russian].
23. Suleymenova, M. Zh. (2011). Aktualnyie problemyi nasilstvennoy deportatsii repressirovannyih sotsialnyih grupp SSSR v Tsentralnyiy Kazahstan v 30-40-e godyi 20 veka (na primere krestyanstva) [Current issues of forced deportation of repressed social groups of the USSR to Central Kazakhstan in the 30-40s of the twentieth century (using the peasantry as an example)]. *Sovremennyye problemyi nauki i obrazovaniya*, 1, pp. 10–14. [in Russian].
24. Tragediya sovetsoy derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy. Vol. 3. Konets 1930–1933 [The Tragedy of the Soviet Village. Collectivization and Dispossession. 1927–1939. Documents and Materials. Vol. 3. Late 1930–1933]. Moscow: ROSSPEN, 2001, 1008 p. [in Russian].
25. Tragediya sovetsoy derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivanie. Dokumenty i materialy Tom 2. noyabr 1929 – dekabr 1930 [The Tragedy of the Soviet Village. Collectivization and Dispossession. Documents and Materials Volume 2. November 1929 – December 1930]. Moscow: ROSSPEN, 2000, 927 p. [in Russian].
26. TsK RKP(b)-VKP(b) i natsionalnyiy vopros. Book 1. 1918–1933 gg. [The Central Committee of the RCP(b)-VKP(b) and the national question. Book 1. 1918–1933] Moscow: ROSSPEN, 2005, 784 p. [in Russian].
27. Cherniienko, D. (2019). Ukrainci Kazakhstanu: istoriia formuvannia ta etnokulturni osoblyvosti natsionalnoi menshyny [Ukrainians of Kazakhstan: history of formation and ethnocultural features of the national minority]. *Narodna tvorchist ta etnologhiia*, 6 (382), p. 14–28. [in Ukrainian].
28. Shashkov, V.Ya. (1995). Raskulachivanie v SSSR i sudba spetspereselentsev (1930–1954 gg.) [Dispossession in the USSR and the fate of special settlers (1930–1954)]. Moscow, 234 p. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 01.11.2024
The article was received 01 November 2024

УДК 94(38/39)"637.7/638.3"

DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-48-3

ТАКТИКА ТА ОЗБРОЄННЯ «НАРОДІВ МОРЯ» ЯК ЧИННИК ПЕРЕМОГИ НАД ЦИВІЛІЗАЦІЯМИ СХІДНОГО СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я В 1250–1150 РР. ДО Н. Е.

Панафідін Ігор Олексійович,
кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри історії
Криворізького державного педагогічного
університету
e-mail: igorpanafidin2017@gmail.com
orcid.org/0000-0002-9372-4969

Селищева Ірина Анатоліївна,
кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри історії
Криворізького державного педагогічного
університету
e-mail: irina.selischeva@kdpu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-4841-6449

Мета статті – обґрунтування чинників військової перемоги «народів моря» над народами Східного Середземномор'я у період 1250–1150 рр. до н. е. У статті розглянуто один з актуальних напрямів вивчення причин, проявів і наслідків військового вторгнення «народів моря» для цілого регіону Середземномор'я, що зумовило подальші зміни політичного та культурного ландшафту Східного Середземномор'я на зламі бронзового та залізного віків.

Методи дослідження: у процесі дослідження використано такі методи: контрфактичний, який дав змогу альтернативно уявити події у Середземномор'ї та сконструювати події відповідно до досягнень нової західної історіографії; історико-порівняльний метод допоміг у реконструкції подій та ідентифікації джерел; герменевтичний метод сприяв поглибленому аналізу зарубіжної та української історіографії.

Результати дослідження. Проведений огляд сучасних наукових досліджень західної, а також вітчизняної історіографії дав змогу розглянути проблему застосування військових технологій у період міграції «народів моря». Зауважено, що експансія «народів моря» сприяла змінам не лише на геополітичній карті тогочасного світу, а й у військовій, культурній та економічній сферах. Активне використання бойового устрою піхоти спричинило переворот у військовому мистецтві «народів моря» та дало їм змогу перемагати на території Стародавньої Греції та в інших регіонах стародавнього світу, а саме: Анатолії, Кіпрі, у районі Південного Леванту, Месопотамії, Криту, островах Егейського моря.

Висновки. На основі широкого кола джерел зроблено висновок, що поява залізного озброєння «народів моря», навіть, можливо й у стародавніх греків, які брали участь у бою, сприяла великим перемогам над народами Східного Середземномор'я досліджуваного періоду. Протофаланги, що були озброєні круглими щитами і захищені бронзовими панцирами та поножами, стикаючись із колісницями й лучниками, могли перемагати за рахунок використання захисних обладунків, залізних мечів та списів. Вони стали непробивною стіною для колісниць Бронзового віку.

Ключові слова: стародавній світ, залізний вік, бронзовий вік, вторгнення «народів моря», військове мистецтво, військові технології, зброя.

TACTICS AND WEAPONS OF THE «PEOPLES OF THE SEA» AS A FACTOR OF THE VICTORY OVER THE EASTERN MEDITERRANEAN CIVILIZATIONS IN 1250–1150 BC

Panafidin Ihor Oleksiiovych,
Candidate of Philosophical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of History
Kryvyi Rih State Pedagogical University
e-mail: igorpanafidin2017@gmail.com
orcid.org/0000-0002-9372-4969

Selyshcheva Iryna Anatolyivna,
Candidate of Pedagogical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of History
Kryvyi Rih State Pedagogical University
e-mail: irina.selischeva@kdpu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-4841-6449

The purpose of the article is to substantiate the military victory of the «peoples of the sea» over the peoples of the Eastern Mediterranean in the period 1250-1150 BC. The article examines one of the topical areas of studying the causes, manifestations and consequences of the military invasion of the «peoples of the sea» for the entire Mediterranean region, which led to further changes in the political and cultural landscape of the Eastern Mediterranean at the turn of the Bronze and Iron Ages.

Research Methods: The following methods were used in the research process: counterfactual, which allowed us to alternatively present events in the Mediterranean and construct events following the achievements of new Western historiography; historical and comparative methods helped us in reconstructing events and identifying sources; hermeneutic method contributed to an in-depth analysis of foreign and Ukrainian historiography.

Results of the study. The review of modern scientific studies of Western and domestic historiography allowed us to consider the problem of the use of military technologies during the migration of the «peoples of the sea». It is noted that the expansion of the «peoples of the sea» contributed to changes not only in the geopolitical map of the world of that time but also in the military, cultural and economic spheres. The active use of infantry combat structure caused a revolution in the military art of the «peoples of the sea» and allowed them to win in the territory of Ancient Greece, in other regions of the ancient world, namely: Anatolia, Cyprus, the Southern Levant, Mesopotamia, Crete, and the Aegean islands.

Conclusions. Based on a wide range of sources, it is concluded that the emergence of iron weapons of the «peoples of the sea», even possibly among the ancient Greeks who participated in the battle, contributed to great victories over the peoples of the Eastern Mediterranean of the studied period. The proto-phalanxes, armed with round shields and protected by bronze armour and daggers, faced with chariots and archers, could win by using protective armour and iron swords and spears. They became an impenetrable wall for the chariots of the Bronze Age.

Key words: ancient world, Iron Age, Bronze Age, invasion of the «peoples of the sea», military art, military technology, weapons.

1. Вступ

Історія античної цивілізації і Стародавнього Сходу сьогодні представлена широким спектром досліджень у західній історіографії, що висвітлюють різноманітні аспекти формування і занепаду класичних цивілізацій Сходу та Стародавньої Греції. Проблематика, що досліджується, охоплює низку актуальних напрямів, серед яких є питання причин, проявів і наслідків військового вторгнення «народів моря» для цілого регіону Середземномор'я, що відіграло вирішальну роль у зміні політичного та культурного ландшафту Східного Середземномор'я на межі бронзового та залізного віків.

Дорійське вторгнення в Мікенську Грецію та подальша експансія «народів моря» у регіон Східного Середземномор'я призвели до суттєвих змін не лише на геополітичній мапі тогочасного світу, але й у військовій, культурній та економічній сферах. Переворот у військовому мистецтві «народів моря», який ґрунтувався на активному використанні бойового устрою піхоти – скоріше за все, протофаланги, що була озброєна новітньою технологією – залізними списами та мечами, дав їм змогу перемагати на території Стародавньої Греції, а також в інших регіонах стародавнього світу: Анатолії, Кіпрі, у районі Південного Леванту, Месопотамії, Криту, островах Егейського моря.

Актуальним завданням досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців залишається проблема вивчення як і чому різні етнічні спільноти, походження яких і нині вважається дискусійним, спричинили колапс низки давніх цивілізацій, як їхній бойовий досвід та їхні технології озброєння вплинули на становлення й розвиток цивілізацій. Зокрема, питання військових технологій «народів моря» порушує вітчизняна традиція дослідження історії Стародавнього світу, що потребує інтеграції власних україномовних досліджень у написанні новітнього варіанту історії України та «вписування» його у процеси всесвітньої історії. На нашу думку, це зумовлює актуальність подальшого пошуку у цій царині всесвітньої історії, вимагає активного залучення західних розвідок та осмислення наукового спадку, напрацьованого кількома поколіннями українських істориків, що спеціалізуються на давній історії, тобто інтеграції вітчизняних досліджень у загальносвітовий контекст.

Метою статті є обґрунтування причин військової перемоги «народів моря» над народами Східного Середземномор'я у період 1250–1150 рр. до н. е., що було досягнуто за рахунок використання новітніх технологій у військовій та морській справах.

У процесі дослідження було використано такі методи: контрфактичний, що надав змогу

альтернативно уявити події в Середземномор'ї та сконструювати події відповідно до досягнень нової західної історіографії; історико-порівняльний – допоміг у реконструкції подій та ідентифікації джерел; герменевтичний – сприяв поглибленому аналізу зарубіжної та української історіографії.

2. Огляд вітчизняної історіографічної традиції

Фундаментальною працею з історії «народів моря» у вітчизняній традиції є наукова стаття відомого українського археолога В. Ключко «Народи моря та Північне Причорномор'я», де він робить спробу ідентифікувати носіїв сабатинівської археологічної культури з народами моря, а саме, розглянути торговельні контакти і розширити уявлення про їх носіїв, яких іноді ідентифікують як «найманців» із Північного Причорномор'я. До таких сміливих висновків призводить унікальність знайдених артефактів у районі Східного Середземномор'я (Ключко, 1990: 11–13).

Ідеї В. Ключко розвинув інший видатний український археолог Л. Залізняк у науковій роботі «Надчорноморські індоєвропейці в Трої». У цій праці дослідник надає перелік унікальних артефактів носіїв сабатинівської культури, що не мають аналогів серед інших культур тогочасного світу: наконечники списів дрімайлівського типу, кинджали красномаяцького типу, дволопатеві наконечники стріл, рештки круглих дерев'яних щитів. Набір цих артефактів автор пов'язує з «народами моря» та їх вторгненням у райони Трої, Сирії, островів Крит, Кіпр та Родос (Залізняк, 2018: 23–24).

Вітчизняна історикня Л. Матвієнко зауважує на прямих фактах участі племен сабатинівської археологічної культури у походах «народів моря», акцентуючи на інвазії їх у регіон Східного Середземномор'я, а саме Мікенської держави та острів Делос. Тобто науковиця стверджує, що участь племен сабатинівської культури у завоюванні «народів моря» відбулася за рахунок артефактів на території України: «знахідки сабатинівських глиняних виробів, кістяних шпильок культури Ноа та сабатинівської зброї у Східному Середземномор'ї» (Матвієнко, 2010: 59).

Своєрідним підсумком наукових досягнень з окресленої тематики у вітчизняній історіографії є аналітична стаття відомого археолога В. Отрощенко «Троя в дискурсі української археології», де автор, узагальнюючи археологічні здобутки вітчизняної археології, спробував пояснити їх взаємодію із Західною Європою. Так, він зазначає, що «візуальний ряд цих воїнів із Сардинії, Єгипту, Буковини та Буджацького степу є досить переконливий у контексті походів «народів моря» (Отрощенко, 2018: 7).

3. Огляд західної історіографічної традиції

Західна історична думка презентована багатьма дослідженнями, присвяченими цій проблемі. У статті акцентуємо увагу на працях сучасних науковців. Загалом докорінні зміни в Середземноморському регіоні періоду 1250–1150 рр. до н. е. в західній історіографії, дійсно, прийнято називати «катастрофою», яку пояснюють декількома чинниками: землетрусами, міграційними процесами, голодом, хворобами, однак історики пов'язують зміни з використанням новітніх військових технологій «народами моря».

Американський дослідник Дж. Емануель у роботі «Чорні кораблі і Морські рейдери. Пізній бронзовий та ранній залізний вік у контексті другої критської брехні Одиссея» проводить історичні паралелі між наративним розумінням гомерівського епосу «Одиссея» та документами епохи фараонів: Рамзеса II Великого (1279–1213 рр. до н. е.), Мернептаха (1213–1203 рр. до н. е.) і Рамзеса III (1184–1153 рр. до н. е.). Науковець стверджує, що вторгнення «народів моря» не лише змінило весь перебіг подій в історії, а й призвело до революційних змін: «Перехід від пізньої бронзи до раннього заліза був періодом швидких та радикальних морських інновацій на Егейському морі та Східному Середземномор'ї» (Emanuel, 2017: 8–9).

Цікавою є думка американського історика Р. Дрюза, який із-поміж «альтернативних пояснень катастрофи бронзового століття»: землетрусів, посух, міграційних процесів, впливів морського рейдерства на постачання харчування у Середземноморський регіон усе ж таки схиляється до того, що саме новітні залізні технології «народів моря» були головною причиною військової поразки існуючих могутніх на той час цивілізацій. Зокрема, у праці «Кінець бронзової доби: Зміни у веденні війни та катастрофа близько 1200 р. до н. е.», він зауважує що «катастрофу найлегше пояснити... як результат радикального нововведення у веденні війни, яке раптово дало «варварам» військову перевагу над давно усталеними і цивілізованими царствами східного Середземномор'я» (Drews, 1993: 94). Тоді як автор наукової праці «1177 рік до нашої ери: рік краху цивілізації», американський історик Е. Кляйн визначає міграційні процеси головною причиною вторгнення «народів моря»: «Одна гіпотеза припускає, що вони (народи моря) були змушені покинути свої домівки внаслідок низки трагічних подій та мігрували на Схід, де вони стикалися із царствами та імперіями, які вже перебували в стані занепаду» (Cline, 2014: 9). Тобто, на думку дослідника, саме міграція сильніших племен є чинником перемоги «народів моря» над слабшими у цей період державами Середземномор'я.

Отже, широкий спектр досліджень західної і вітчизняної історіографії дає змогу розглянути

проблему застосування військових технологій у процесі міграції «народів моря».

4. Обґрунтування причин військової перемоги «народів моря»

Вивчення низки сучасних наукових розвідок, розгляд різних припущень стосовно перебігу подій у Середземноморському регіоні у період близько 1200 р. до н. е. надають підстави проаналізувати та детально зупинитися на питанні, що саме призвело до таких революційних змін. На думку Дж. Емануеля, це були інновації у морській справі: «Зміни в конструкції кораблів і оснащенні зробили революцію в мореплаванні регіону, надання ж більшої свободи пересуванню по морю і початок процесу розвитку та інновацій, які зрештою в майбутньому призведуть до різних ліній розвитку кораблів в Егейському морі та на фінікійському узбережжі, тим самим було покладено початок етапу розвитку великих морських держав I тис до н. е.» (Emanuel, 2017: 8–9). Така успішна тактика «народів моря» і призвела до їхніх блискучих перемог. По суті, вона полягала у проведенні невеликих десантно-штурмових операцій, які є сьогодні аналогом диверсійних або навіть партизанських дій. Дж. Емануель так описує це оперативне мистецтво «народів моря»: «Поеднання невеликих рейдових загонів і цілей, які вимагали сильної мілітаризації (концентрації сил на ділянці воєнних дій), означало, що успіх у піратських спробах залежав від поєднання швидкості, непомітності та – перш за все – уникнення конфлікту з професійними солдатами» (Emanuel, 2017: 146–147). Доцільність такої тактики можна пояснити тим, що «народи моря» були просто окремими племенами, які шукали здобичі звичайними практиками для лісових або степових просторів Європи, а саме: набігами – швидкими пограбуваннями – втечею.

Слушною є думка Р. Дрюза, який зауважує, що «піхота, яка, вочевидь, перемагала навіть найбільші колісничні армії під час Катастрофи, використовувала зброю і партизанську тактику, що було характерним для варварів-горців, однак ніколи не були масово випробувані на рівнинах і в протистоянні з центрами царств пізньої бронзи» (Drews, 1993: 94).

Г. Гілберт указує на те, що «під час оцінки морських операцій Стародавнього Єгипту лінії розмежування між ролями та функціями окремих (військово-морських) операцій були не завжди чіткими; але ж і зовнішня загроза для Єгипту, так звані інтервенти, не були за формою (застосування) армією вторгнення. Скоріше за все, вони залучали на свій бік велику кількість дрібних рейдерів-торговців або мігрантів» (Gilbert, 2008: 55). Отже, як і більшість інших дослідників, Г. Гілберт говорить про поодинокі напади-набіги «народів

моря» у регіон Східного Середземномор'я, що, по суті, знесиловало ці території.

Іншим чинником перемоги «народів моря», на думку західних істориків, були новітні на той час військові технології: залізні мечі, списи, стріли та кинджали, використання яких теж сприяло суттєвим змінам у тактиці ведення війни. Як зазначає Р. Дрюз, «військова міць фараона вимірювалася в конях і колісницях: царство з тисячею колісниць було набагато сильнішим, аніж царство із сотнею колісниць. Проте на початку XII ст. до н. е. чисельність фараонівських колісниць перестає відігравати головну роль, адже у цей період колісниця повсюдно стають уразливішими порівняно з новим видом піхоти» (Drews, 1993: 94). Поряд із цим британська історикиня Н. Сандерс говорить про революцію в озброєнні «народів моря», яка ґрунтувалася на європейській металургії: «Перевага нової зброї, мабуть, була продемонстрована в жорстоких діях перед володарями Мікен і знатних родин Кіпру, які засвоїли урок. Той факт, що житель півночі міг посилити свою нову зброю майже необмеженими запасами міді й олова, був би ще однією вагомою причиною поважати його» (Sandars, 1985: 93).

Аналізуючи археологічні знахідки, знайдені на території України, В. Ключко зазначає, що це «вістря списів південноукраїнського (дримайлівського типу), вістря до стріли, яке аналогічне стрілам, що відливалися у ливарній формі, – з поселення Слободка у Нижньому Подністров'ї ... Поблизу с. Зазим'я Київської області знайдено ливарну форму, яка була призначена для виготовлення плоских сокир, аналогічних сокирі, що походить із поховання у Кносі ... на о. Крит» (Ключко, 1990: 11). Таким чином, можна констатувати, що зазначені артефакти являють собою контактну наступальну зброю, яка в комплексі зі зброєю дистанційної дії становила велику небезпеку для військ хеттів чи єгиптян, озброєних переважно луками і стрілами, рідше – списами і мечами.

Переконаливою є думка Р. Дрюза: «Рельєфи з Медінет-Хабу вказують на те, що зброєю супротивників Рамзеса були списи та довгі мечі, тоді як традиційною зброєю колісничних загонів був лук. Проте ні довгий меч, ні спис не були винаходом кінця XIII ст. до н. е.: довгий рубаючий меч існував у Європі помірного кліматичного поясу впродовж століть, а спис – повсюдно протягом тисячоліть. Однак незадовго до 1200 р. до н. е. нікому не спадало на думку, що піхотинці з такою зброєю можуть перевершити колісницю» (Drews, 1993: 97). Схожої позиції дотримувалася й Н. Сандерс, зазначаючи, що «новий тип меча із Центральної Європи змінив тактику бою на Егейському морі наприкінці XIII ст.» (Sandars, 1985: 93). Отже, войовничі «народи моря» у битвах являли собою,

ймовірно, протофалангу, яка була захищена масою залізних списів із листовидним наконечником, що давав змогу колоти, рубати, різати. Озброєння воїнів широкими листовидними лезами зумовлювало перевагу в рукопашному бою: захищені щитами і шкіряними поножами воїни могли захищатися від стріл із бронзовими наконечниками, випущеними ворожими воїнами з колісниць.

Л. Матвієнко зауважує, що «зброя причорноморського типу (наконечники стріл і списів, кинджали, короткі дволезові мечі, круглі щити) зустрічається в археологічних шарах і зображеннях у різних регіонах Середземномор'я. Усі описані вище типи зброї не мають аналогів серед народів Стародавнього Сходу» (Матвієнко, 2010: 59). Саме тому переваги «народів моря» в озброєнні й призвели до перемог над хеттами та іншими представниками цивілізацій Стародавнього Сходу. Такої ж думки дотримується і британський історик та археолог С. Елліот: «Більшість військ в арміях народів моря були наступаючими пішими воїнами, озброєними мечами та щитами, деякі носили бронзові або шкіряні броні. Мечі, які використовували деякі племена, показані як незвичайно довгі, і припускають, що це нововведення стало причиною військового успіху «народів моря» проти всіх їхніх супротивників за винятком єгиптян» (Elliot, 2021: 63).

За часів правління Рамзеса III (1184–1153 pp.) ситуацію вдалося стабілізувати, а напади «народів моря» були нарешті відбиті. Проте загальна ситуація була катастрофічною, тому й отримала назву «Катастрофа Бронзового століття». Більшість міст Східного Середземномор'я було зруйновано, надалі відбулися такі події, як «Троянська війна», падіння держави Хеттів і занепад Мікенської цивілізації. Е. Кляйн стверджує:

«Хоча Єгипет за Рамзеса III був єдиною великою державою, яка успішно протистояла натиску народів моря, Нове царство Єгипту ніколи не було знову тим самим ... Єгипет став другосортною імперією; лише тінню того, що колись було» (Cline, 2014: 9).

5. Висновки

Отже, поява залізного озброєння у «народів моря», навіть, можливо, й у стародавніх греків, які брали участь у бою, сприяла великим перемогам над народами Східного Середземномор'я досліджуваного періоду. Протофаланги, що були озброєні круглими щитами та захищені бронзовими панцирами і поножами, стикаючись із колісницями та лучниками, могли перемагати за рахунок використання захисних обладунків, залізних мечів та списів. Вони стали непробивною стіною для колісниць Бронзового віку. У подальшому кіннота перебере на себе функції колісниць, які просто зникнуть із часом як вид озброєння.

Перспектива подальших досліджень. Проведений аналіз доводить необхідність подальшого дослідження порушеної проблематики, зокрема питання про участь сабатинівських племен як найманців у процесах «Катастрофи бронзового віку», використання ними залізних та бронзових обладунків, озброєнь, що стало б суттєвим внеском у прадавню історію України і свідчило би про тісні контакти прадавніх племен з їхніми європейськими сусідами. Так, питання про європейську інтеграцію України вело б у сиву давнину, а військове співробітництво між прадавніми українцями та європейцями отримало б широкого обґрунтування з історичного погляду, адже історія, яка має наукове підґрунтя, є могутньою зброєю у політиці.

Література:

1. Залізник Л.Л. Надчорноморські індоєвропейці в Трої. *Археологія*. 2018. № 4. С. 21–27.
2. Ключко В.І. «Народи моря» та північне Причорномор'я. *Археологія*. 1990. № 1. С. 10–17.
3. Матвієнко Л.В. Населення степового Побужжя в історичних походах «Народів моря». *Наукові праці. Серія «Історія»*. 2010. № 120(107). С. 58–62.
4. Отрошенко В.В. Троя в дискурсі української археології. *Археологія*. 2018. № 4. С. 5–10.
5. Cline Eric H. 1177 B.C.: the year civilization collapsed. New Jersey: *Princeton University Press*. 2014. 265 p.
6. Drews Robert. The End of The Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca 1200 BC. New Jersey: *Princeton University Press*. 1993. 252 p.
7. Elliot Simon. Old Testament Warriors: The Clash of Cultures in the Ancient Near East. Casemate. 2021. 160 p.
8. Emanuel J.P. Black Ships and Sea Raiders: History, Archaeology, and Odyssey in the Late Bronze–Early Iron Age. TraLexington Books, 2017. 228 p.
9. Gilbert Gregory Phillip. Ancient Egyptian Sea Power and the Origin of Maritime Forces. Sea Power Centre–Australia, Department of Defense. 2008. 164 p.
10. Sanders Nancy K. The Sea Peoples. Warriors of the Ancient Mediterranean, 1250–1150 B.C. London: Thames and Hudson. 1985. 224 p.

References:

1. Zalizniak L.L. (2018). Nadchornomorski indoievropeitsi v Troi. [Black Sea Indo-Europeans in Troy]. *Arkheolohiia*. № 4. pp. 21–27. [in Ukrainian].
2. Klochko V.I. (1990). «Narody moria» ta pivnichne Prychornomoria. *Arkheolohiia*. [The «peoples of the sea» and the Northern Black Sea Region]. № 1. pp. 10–17. [in Ukrainian].
3. Matviienko L.V. (2010). Naselennia stepovoho Pobuzhzhia v istorychnykh pokhodakh «Narodiv moria». [The population of the steppe Pobuzhzhia in the historical campaigns of the «peoples of the sea»]. *Naukovi pratsi : naukovo-metodychnyi zhurnal. Seriia; Istoriiia*. № 120. (107). pp. 58–62. [in Ukrainian].
4. Otroshchenko V.V. (2018). Troia v dyskursi ukrainskoi arkheolohii. *Arkheolohiia*. [Troy in the discourse of Ukrainian archaeology]. № 4. pp. 5–10. [in Ukrainian].
5. Cline Eric H. (2014). 1177 B.C.: the year civilization collapsed. New Jersi: Princeton University Press. 265 p.
6. Drews Robert. (1993). The End of The Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca 1200 BC. New Jersi: Princeton University Press. 252 p.
7. Elliot Simon. (2021). Old Testament Warriors: The Clash of Cultures in the Ancient Near East. Casemate. 160 p.
8. Emanuel J.P. (2017). Black Ships and Sea Raiders: History, Archaeology, and Odyssey in the Late Bronze–Early Iron Age. TraLexington Books. 228 p.
9. Gilbert Gregory Phillip. (2008). Ancient Egyptian Sea Power and the Origin of Maritime Forces. Sea Power Centre-Australia, Department of Defense. 164 p.
10. Sandars Nancy K. (1985). The Sea Peoples. Warriors of the Ancient Mediterranean, 1250-1150 B.C. London: Thames and Hudson. 224 p.

Стаття надійшла до редакції 30.10.2024
The article was received 30 October 2024

УДК 94:[274/277+316.45-053.81](477.82.83/.86)"1920/1933"
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-48-4>

МОЛОДІЖНІ ГУРТКИ В БАПТИЗМІ ТА ЄВАНГЕЛЬСЬКОМУ ХРИСТІЯНСТВІ У МІЖВОЄННІЙ ГАЛИЧИНІ ТА ВОЛИНІ (1920–30-ТІ РОКИ)

Петрів Назарій Ярославович,
*аспірант кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»
e-mail: nazikpetriv@gmail.com
orcid.org/0000-0003-2542-2763*

Метою статті є розгляд та аналіз основних етапів становлення та розвитку молодіжних гуртків при громадах євангельських християн і баптистів Галичини та Волині у міжвоєнні десятиліття. **На основі загальнонаукових та конкретно-історичних методів**, таких як аналіз, порівняльний та хронологічний, визначено основні напрями діяльності молодіжних гуртків та доведено їхню активну участь у місіонерській діяльності руху на цих територіях. **У результаті** висвітлено освітню та виховну діяльність гуртків. Проаналізовано їхній вплив на формування богословського порядку денного в об'єднаннях євангельських християн і баптистів у міжвоєнні десятиліття. **Підсумовуючи** огляд історії розвитку та діяльності молодіжних гуртків при громадах ЄХБ, можна сказати, що молодіжні гуртки як елемент релігійно-світоглядного виховного процесу в середовищі громад були важливим елементом їх інституційного та конфесійного становлення. Молодіжні гуртки пройшли досить динамічний шлях – від створення поодиноких і не пов'язаних між собою окремих структурних одиниць при громадах до добре організованої адміністративно-управлінської мережі гуртків із розвиненою управлінською, просвітницькою та місіонерською мережею.

Незважаючи на богословську спорідненість євангельського християнства та баптизму, уже у 20-х роках ХХ ст. розпочався процес поступового створення двох незалежних вертикалей управління молодіжними групами при громадах обох течій. Інституційно цей процес завершився у 1935 р. з оприлюдненням «Положення про євангельські молодіжні гуртки при євангельських християнських громадах». Молодіжні групи, які діяли при баптистських громадах, хоча впродовж міжвоєнних десятиліть і залишалися частиною тієї ж управлінської мережі, усе ж утворювали окремі національні структури, як, наприклад, баптистська молодь у Галичині. Навпаки, молодіжні групи, що діяли при громадах ЄХБ, усіляко намагалися зберегти свій наднаціональний статус, об'єднуючи у своїх лавах представників різних національностей, які належали до цієї протестантської течії. Структурна організація гуртків в окремі союзи та асоціації сприяла активізації місіонерської діяльності молоді в громадах, що, своєю чергою, дало можливість збільшити кількість прихильників обох течій та налагодити внутрішньоцерковну роботу з молоддю в межах самого руху.

Ключові слова: протестантизм, євангельське християнство, баптизм, міжвоєнні десятиліття, місії, освіта, міжконфесійні взаємини, історія Церкви, гуртки молоді.

YOUTH GROUPS IN BAPTISM AND EVANGELICAL CHRISTIANITY IN INTERWAR GALICIA AND VOLYN (1920S–30S)

Petriv Nazarii Yaroslavovych,
*Postgraduate Student at the Department of History,
Museology and Cultural Heritage
Lviv Polytechnic National University
e-mail: nazikpetriv@gmail.com
orcid.org/0000-0003-2542-2763*

The purpose of this article is to examine and analyze the main stages of the formation and development of youth groups at the communities of Evangelical Christians and Baptists in Galicia and Volyn in the interwar decades. **Based on general and specific historical methods** such as analysis, comparative and chronological methods the main activities of youth circles are identified, and their active participation in the missionary activities of the movement in these territories is proved. **As a result** the educational and upbringing activities of the circles are highlighted. Also, their influence on the formation of the theological agenda in the associations of Evangelical Christians and Baptists in the interwar decades is analyzed. **Conclusions.** Summarizing the review of the history of the development and activity of youth groups at the EHB communities, we can say that youth groups, as an element of the religious and worldview educational process in the middle of the communities, were an important element of their institutional and confessional formation. Youth circles have gone through a rather dynamic path from the establishment of single and unrelated separate structural units

at communities to a well-organized administrative and management network of circles with a developed management, educational and missionary network.

Despite the theological affinity between evangelical Christianity and baptism, already in the 20s of the 20th century. the process of gradually creating two independent verticals of youth group management at the communities of both currents began. Institutionally, this process was completed in 1935 with the promulgation of the Statute of Evangelical Youth Circles under evangelical christian communities. Youth groups that operated under Baptist communities, although during the interwar decades and remained part of the same management network, still formed separate national structures, as, for example, Baptist youth in Galicia did. On the contrary, the youth groups operating under EC communities tried in every possible way to preserve their supranational status, uniting in their ranks representatives of various nationalities who belonged to this Protestant trend. The structural organization of circles into separate unions and associations contributed to the intensification of the missionary activity of youth in communities, which in turn made it possible to increase the number of supporters of both currents and establish intra-church work with youth within the movement itself.

Key words: Protestantism, Evangelical Christianity, Baptists movement, interwar decades, missions, education, interfaith relationships, youth groups.

1. Вступ

Історія Євангельсько-Баптистського Руху (далі – ЄБР) в Україні все частіше привертає увагу дослідників та істориків як із безпосереднього релігійного середовища, так і з числа дослідників історії Церкви та християнських рухів в Україні та на Заході. Давня історична традиція, яка сформувалася і досі залишається панівною, розглядає ЄБР як єдине ціле, хоча насправді течія сформована двома окремими рухами – євангельським християнством та баптизмом. Перший, якщо говорити спрощено, є реакцією-перцепцією на поширення баптистського вчення на півдні сучасних українських земель. Друга – це пізньопротестантська течія, яка зародилася у Британії у XVI ст., а з початком XVIII ст. стала однією з панівних пізньопротестантських течій у Європі. В історіографії була помітна викривлена інтерпретація, яка розглядала ЄБР як єдине ціле, а історію поширення руху виводила з німецьких колоній на Півдні сучасної України, майже не згадуючи про присутність та розвиток руху на теренах Західної України. Хоча в той самий час почали виникати перші баптистські громади на теренах сучасних Галичини та Волині, які від 1921 р. опинилися у складі II Речі Посполитої. Історія розвитку руху на цих землях, а зокрема діяльності молодіжних гуртків, досі залишається малодослідженою та недостатньо вивченою, хоча в останнє десятиліття інтерес до вивчення історичної спадщини руху на цих землях зростає.

Серед перших українських дослідників, які безпосередньо зосередилися на вивченні історії ЄБР у Галичині та на Волині, є Ліна Бородинська, яка у 2009 р. захистила дисертацію про становлення та розвиток Євангельських християн у Польщі 1921–1939 рр. Фактично дослідниця стала першим українським науковцем, який здійснив аналіз історії та становлення руху євангельських християн на Волині. У своєму дослідженні науковиця представила основні етапи становлення руху євангельських християн та простежила генезу його появи та діяльності в регіоні (Бородинська,

2009). Серед європейських дослідників варто, перш за все, згадати конфесійних дослідників історії баптизму з Польщі К. Беднарчика, який одним із перших здійснив комплексний аналіз історії баптизму в Польщі від моменту появи в країні перших громад до початку 90-х років XX ст. (Bednarczyk, 1997).

Метою статті є аналіз процесу зародження та становлення молодіжних гуртків у середовищі ЄБР у міжвоєнні десятиліття у II Речі Посполитій та його вплив на розвиток руху в регіоні.

Перед тим як перейти до розгляду історії та становлення гуртків молоді при громадах євангельських християн та баптистів, варто зазначити, що робота з молоддю була важливим елементом духовно-просвітницької та виховної роботи руху та виступала третім, завершальним, формаційним етапом. Першим етапом очевидно була робота із сім'ями, тож робота з дітьми, зокрема й через діяльність мережі недільних шкіл, а останнім етапом духовно-виховної роботи з членами громади виступали саме гуртки молоді. Саме члени гуртків ставали тим людським ресурсом, який у майбутньому мав сприяти розвитку діяльності руху в регіоні. Так, зокрема, можна виділити три основні періоди в історії становлення та розвитку гуртків молоді при громадах євангельських християн та баптистів. Перший період – доінституційний, від моменту виникнення перших гуртків до інституційного об'єднання гуртків під проводом представництва гуртків молоді при Об'єднанні Союзу Слов'янських громад ЄХБ (1905/1919 – 1924 рр.). У цей час гуртки виникають при громадах стихійно, не існує жодного представницького та узгоджуючого діяльність та розвиток гуртків органу.

Другий період – інституційний, охоплює часові рамки 1924–1939 рр. У цей час виникає інституційна структура управління діяльністю гуртків молоді при громадах, розробляється та погоджується статут діяльності гуртків, налагоджується їхня видавничо-освітня діяльність.

Третій етап в історії розвитку гуртків молоді при громадах ЄХБ хронологічно співпадає

з другим періодом (1926–1939 рр.), однак характеризується більшим наголосом на національну ознаку, що призвело до виникнення відокремлених національних органів управління та нагляду за діяльністю гуртків молоді, локалізації та підсилення місіонерської діяльності серед окремих національних груп. Коротко розглянемо кожен із зазначених хронологічних періодів.

2. Доінституційний період

Уже у перші післявоєнні роки при громадах ЄХБ у Галичині та на Волині почали створюватися перші молодіжні гуртки (гуртки християнської молоді). Спочатку останні виникали хаотично та не мали чіткої програми своєї діяльності. Так, для прикладу, найстарішими гуртками молоді, що діяли при громадах баптистів, був гурток баптистської молоді у Миротині, заснований у 1905 р. У 1919 р. було засновано гурток при варшавському зборі, а у 1922 р. – у Лодзі, що був основним видавничим та освітнім центром баптистів у II Речі Посполитій (*Słowo Prawdy* далі SP № 2, 1926: 7).

Провід євангельсько-баптистського руху (далі – ЄБР) добре усвідомлював важливість роботи з молоддю для збереження та розвитку громад. Тому вже у першій половині 20-х років виступав із численними зверненнями та закликами активно організовувати гуртки молоді при локальних церквах. Один із таких закликів було опубліковано на сторінках польськомовного баптистського часопису «Слово правди», де, зокрема, у статті «Цілі наших товариств молоді» читаємо про важливість розвитку гуртків для становлення та розвитку баптизму в країні, а також морального та релігійного виховання молоді: «Треба інкорпорувати той природний інстинкт, що прагне до гурту (товариства) у діяльність гуртків молоді. Однак не можна, щоб у гуртках панували світські веселощі чи до них спрямовували активності у гуртках. Треба так залучити до праці та веселощів молодь у зборах, щоб вони бачили у світських розкошах ту небезпеку, яка може призвести до загибелі їхньої душі, так організувати працю, щоб молодь трималася на відстані від світу. Молодь інстинктивно прагне до спільноти та товариства. Тож треба, щоб у гуртках панував родинний дух, проте має панувати порядок, такий порядок, який провадить до щастя» (SP № 2, 1926: 6).

Як можемо зауважити із цитованого тексту, розвиток молодіжних гуртків був не лише елементом інституційного розвитку руху, а й виступав свого роду альтернативою світським молодіжним зібранням. Варто зазначити, що провід ЄБР доволі насторожено ставився до світських розваг, убачаючи в них радше духовну небезпеку, ніж користь. Діяльність молодіжних гуртків, як,

зрештою, і будь-яких інших об'єднань у баптизмі, підпорядковувалася його загальній меті, сформованій першопроходцем баптизму в Європі Герхардом Онкеном, – «кожен баптист – місіонер». Так, провід ЄБР проголошував, що завданням гуртків молоді є пошук ще не навернених хлопців та дівчат і долучення їх до гуртків та зборів (громад). «Нашим завданням є навчити молодь розрізняти отруту (шкідливе навчання) від правдивої науки Христа. Як представники гуртків молоді при громадах мусимо керуватися гаслом: «Уся молодь для Ісуса Христа». Маємо бути прикладом для всіх тих, які з нами зустрічаються» (SP № 2, 1926: 6).

Подібний заклик був не лише теоретичним, а й мав практичні кроки, які давали змогу втілювати його на практиці при громадах. Умовно їх можна поділити на кілька блоків. Перший – активності, спрямовані на членів самих громад. Другий тип – місіонерська діяльність, спрямована на залучення неохрещеної молоді (у даному разі – молоді інших віросповідань, на чий території існували баптистські зібрання чи діяли місійні станиці). Третій – активності змішаного типу, де участь могли брати як баптистська молодь, так і молодь інших віровизнань. Серед найпоширеніших заходів кожного блоку були дні молоді, тематичні біблійні, музичні, місійні та літературні зібрання, табори та клуби для молоді. Варто розглянути кілька прикладів. Провід ЄБР через баптистські часописи закликав керівників громад організувати та провести 14 лютого 1926 р. день молоді, участь у якому мала б узяти активна молодь збору. Програма дня передбачала святкове молитовне зібрання, підготовку та виголошення тематичних рефератів, біблійне читання та співи (SP № 2, 1926: 7). Подібний день молоді організовувався при громадах ЄБР аж до 1939 р. Головною метою таких днів було згуртування молоді та заснування гуртків при громадах.

У цей період найважливішими завданнями, що стосувалися молодіжної роботи, залишалися організація гуртків молоді та формування лідерів, які б могли керувати гуртками при громадах. Вибір відповідного проводу гуртків був доволі відповідальним завданням, адже від нього безпосередньо залежали розвиток гуртка та його діяльність у громаді. Вочевидь, баптистські громади не мали узгодженого критерію відбору кандидатів на посаду керівника гуртка, тож неодноразово зверталися до проводу руху з питанням про те, якими характеристиками та яким критерієм має відповідати кандидат. Щоб якось унормувати це питання, на шпальтах польськомовного часопису «Слово правди» № 8 від 1926 р. було опубліковано статтю під назвою «Як організувати молодь та які люди мають бути на чолі (гуртків)» (SP № 8, 1926: 8). Кандидат мав відповідати таким критеріям: перш

за все він повинен бути дійсно віруючим, користуватися повагою та довірою серед віруючих та приятелів, бути скромним, добре знати Святе Письмо, вміти добре та структуровано висловлювати власну думку. Вибір керівника гуртка має бути погоджений із керівником громади та старшими братами. Додатково керівник гуртка повинен самостійно вивчати Святе Письмо та поглиблювати власні знання з богослов'я, а також мати достатньо життєвого досвіду для того, щоб бути добрим радником та прикладом для одновірців (SP № 8, 1926: 8).

Можна зауважити, що основними характеристиками-вимогами до кандидата є скромність, наявність доброї репутації серед одновірців та знання Святого Письма. Такі вимоги є прямою відповіддю на виклики, які поставали перед ЄБР у даний період. Так, моральність поведінки була важливою не лише як відповідність біблійним ідеалам, а й мала цілком практичне значення для іміджу руху. Станом на 1925 р. баптизм у II Речі Посполитій налічував усього 25 тис вірних та був однією з найменших пізньопротестантських течій, що діяли в країні. Проте, оскільки своїх нових послідовників він здобував переважно за рахунок переходу вірних із Римо- і Греко-Католицької та Православної (традиційних для цього регіону) церков, меншою мірою за рахунок інших протестантських течій, то найчастіше ставав об'єктом критики та закидів із боку традиційних церков, які звинувачували послідовників останнього в тому, що вони ведуть неморальний спосіб життя та перекидують учення Святого Письма. Отже, моральність поведінки проводу ЄБР, а особливо молодіжних гуртків, була питанням першочергової важливості для збереження здобутих позицій та розвитку руху в цілій країні. Біблійна освіта ж у цьому разі теж мала подвійне призначення. Перш за все, сприяла індивідуальному духовному зростанню керівника гуртка і його членів, а по-друге, була практичним інструментом, який мав спростувати закиди духовенства традиційних церков (SP № 8, 1926: 8).

Правильний вибір керівників молоді був важливим ще й з огляду на те, що процес заснування гуртків при громадах у цей період ще не був інституалізованим, і керівники гуртків виступали свого роду «маяками», довкола яких гуртувалася баптистська молодь. Серед найбільших гуртків, заснованих у цей період, варто згадати про гурток молоді у Миротині (1905 р.), Варшаві (1919 р.), Лодзі (1922 р.), Зелові (1923 р.), Забір'я (1922 р.), м. Бресті над Бугом (SP 1926; 1928).

3. Інституційний період

Із метою унормування діяльності молодіжних гуртків провід ЄБР організував Всепольську

зустріч, що відбулася у Варшаві 1923 р., на якій делегати гуртків молоді розробили статут, окреслили основні напрями їхньої діяльності та обрали керівний орган Товариства гуртків молоді при Об'єднанні громад слов'янських баптистів у Польщі, який мав регулювати діяльність гуртків при громадах. Керівниками товариства були обрані Г. Кубік (президент) А. Курчава (секретар) та І. Мельнічек (скарбник) (SP № 8, 1926: 6–7).

Серед основних окреслених напрямів діяльності були: молитовна (зокрема, спів під час богослужіння), місійна, просвітницька та благодійна. Імовірно, що робота над статутом гуртків молоді тривала аж до 1926 р., коли остаточний текст був опублікований на шпальтах польськомовного часопису «Слово Правди», де, зокрема, зазначено, що метою діяльності гуртків молоді є організація молоді при громадах заради тіснішої співпраці, ведення місійно-євангелізаційної праці та турботи про духовне життя молоді. Одними з прагнень товариства є видання власного часопису чи навіть окремих книжок для молоді, а також збір статистичних та історичних даних про громади слов'янських баптистів, організація хорів та музичних оркестрів, репрезентація молоді в громадах (SP № 8, 1926: 6–7).

Було чітко врегульовано питання членства в товаристві та процедуру його набуття. Так, його членами можуть бути всі гуртки молоді при баптистських громадах. Гурток, який хотів би стати членом, повинен скласти відповідну заяву, скеровану до президента товариства. Про прийняття гуртка до чи відлучення з товариства рішення приймає річна конференція більшістю голосів. Причинами відлучення (виключення з товариства) є суперечність навчання гуртка основним правдам Святого Письма, невідповідність його діяльності або її суперечність цілям товариства (об'єднання) (SP № 8, 1926: 8).

Управління товариством здійснюється річною конференцією, комітетом та ревізійною касою. Звітна конференція товариства відбувається один раз на рік. Управління здійснюється комітетом на чолі з президентом, заступником та скарбником, які обираються терміном на 1 (один) рік, а після завершення терміну складають повноваження, але можуть бути переобраними на наступний період. Організація річної конференції передбачає участь делегатів-представників від усіх гуртків членів у розрахунку 1 представник від гуртка, який налічує не менше 15 дійсних членів. За діяльністю комітету наглядає ревізійна рада, до складу якої повинно входити щонайменше троє осіб. Фінансування об'єднання відбувається за рахунок членських внесків гуртків. Сума внеску визначається конференцією, розпоряджається коштами комітет (SP № 8, 1926: 8).

Даний період характеризується посиленням інституалізації та витворенням ієрархічної структури, яка регулювала діяльність гуртків молоді при громадах євангельських християн та баптистів у Польщі та репрезентувала його в Об'єднанні. Рівно ж у цей час провід товариства гуртків молоді звертає увагу на навчально-просвітницьку роботу з проводом гуртків та видавничу діяльність. Так, у 1928 р. Товариством гуртків молоді було видано «Підручник для керівників гуртків молоді», авторами якого були В. Гутше та Б. Спалек (SP № 3, 1928: 3). На сторінках часопису «Слово Правди» із цієї нагоди читаємо таке: «Віддавна ми відчували брак практичного підручника, у якому були б відповідні розпорядження для керівників молодіжних гуртків та вказівки, як їх найкраще виконати. Тому з радістю анонсуємо видання такого підручника. Авторами текстів є В. Гутше та Б. Спалек, що є гарантією його високої якості і відповідає висоті (величі) свого завдання, а ще несе гарну, здорову та корисну страву (поживу) для душі» (SP № 8, 1926: 7). Починаючи з 1929 р. підручник публікувався як щоквартальник та продовжував виходити аж до 1939 р. (SP № 3, 1928: 3).

Гурток молоді при громаді баптистів у м. Лодзі, де існувало трактатове товариство, впродовж лише 1925 р. розповсюдив у країні близько 30 тис книг на богословську тематику, головним чином, Святе Письмо та морально-етичні трактати (SP № 8, 1926: 7). Таке зростання розповсюдження книг тісно пов'язане із закликом проводу товариства до формування богословських та просвітницьких бібліотек при гуртках молоді.

У даний період діяльність гуртків молоді набуває чітко окресленої пріоритетності та спрямованості. Так, робота більшості гуртків була поділена на тематичні напрями-секції: духовно-літературну, виховно-освітню, господарсько-робітничу. Також у цей період можна зауважити початки вікового розподілу учасників молодіжних гуртків, що мав сприяти кращому забезпеченню інтересів та включенню усієї молоді при гуртках. Пріоритетним напрямом, як і раніше, залишається місіонерська робота молоді. Ще однією характерною ознакою цього періоду стає систематизація діяльності гуртків. Так, у більшості громад зібрання молоді почали відбуватися організовано та незалежно від основних молитовних зборів. Зазвичай зібрання відбувалися раз на тиждень і були присвячені спеціально визначеній для цього темі та меті. Обов'язком баптистської та євангельської молоді при гуртках було відвідувати організовані ними же біблійні, молитовні, літературні та місійні зібрання (SP № 6, 1932: 83). Так, для прикладу, молодіжний гурток у м. Лодзі на чолі

з Курцином (Керцином) заснував Трактатову місію, проводив Біблійні зібрання кожні два тижні, а також літературно-наукові зустрічі, щоб запізнатися зі світовими класиками та їхньою творчістю. Гурток також готував та видавав музичні уроки для інших співбратів та співсестер (SP № 6, 1932: 83).

Окрім тематичних зібрань при гуртках, для керівників молоді організовувалися спеціальні навчальні курси. Зокрема, одні з таких курсів, що тривали впродовж двох тижнів, були організовані в Орхівській громаді баптистів після V з'їзду баптистської молоді 22–24 вересня 1929 р. (SP № 9, 1929: 17). Керівництво товариства гуртків молоді особливо дбало про розвиток музичної освіти серед молоді, тому систематично організовувало короткі та довготривалі диригентські курси. Зокрема, у 1927 р. подібний місячний курс пройшов у м. Брест над Бугом, де головним викладачем виступив багатолітній баптистський місіонер Дзякуй Малей та лідер ЄБР в II Речі Посполитій В. Гутше (SP № 9, 1929: 17). У 1930 р. було організовано Біблійні курси для молоді у Раві-Руській, де викладав гомілетіку В. Гутше та зробив виклад про працю молоді в громадах (Післанець Правди, 1930, Ч. 4: 75).

Ще одним потужним індикатором зростання ролі та впливу молодіжних гуртків молоді в русі стає зростання уваги до їхньої діяльності, зокрема й від редакцій баптистських періодичних видань. Так, для прикладу, під час районного з'їзду, що відбувся 30 травня 1932 р. в Берестю, було прийнято рішення заснувати спеціальну рубрику на сторінках Післанця Правди (далі – ПП), де б молодь могла публікувати власні твори українською мовою (ПП, 1932, Ч. 6: 12). У 1936 р. ПП розмістив оголошення («Важливе повідомлення») із закликом до читачів надсилати до редакції коротку історію становлення у їхній громаді гуртків молоді, особливо тих, що належали до об'єднання гуртків молоді при Об'єднанні Християн Баптистів у Галичині (ПП, 1936, Ч. 4: 59).

Про зростання ролі гуртків молоді в Об'єднанні Слов'янських громад баптистів у Польщі свідчить ще й той факт, що представники молодіжних гуртків беруть участь у національних та міжнародних баптистських зібраннях та конференціях, виступають із тематичними рефератами та представляють звіт про пророблену діяльність гуртків на найвищому рівні об'єднання. Так, для прикладу, у «Слові Правди» № 10 від 1926 р. є допис про перебіг крайового з'їзду баптистів, який проходив 23–26 вересня 1926 р. у м. Лодзі, від імені українських гуртків молоді участь у роботі якого взяв, щойно прибувши з Південної Америки, В. Перетятко. Після його доповіді виступив хор, який заспівав пісню українською

мовою (SP № 10, 1926: 5). Якраз у цей час фіксуємо підсилення національних елементів у житті та діяльності не лише гуртків молоді, а й ЄБР загалом. Таке підсилення стало потужним поштовхом до формування місіонерської мережі на основі мовного принципу в середовищі євангельського християнства та баптизму у II Речі Посполитій і підсилення ролі та впливу молодіжних гуртків у цій роботі. Наведімо кілька прикладів. Спільний комітет ЄБР на конференції (зібранні) від 28.01 – 02.02 1927 призначив В. Венцкевича та І. Петраша (українця) місіонерами для Галичини та Волині. 5 червня 1927 р. Об'єднання Слов'янських баптистів погодило кандидатуру І. Петраша (SP № 9, 1927: 4). Загалом на Волині існувало 60 громад, 27 з яких запросили до себе місіонера вже під час з'їзду. Першим осередком для І. Петраша на Волині було призначено м. Берестечко, де місцева громада налічувала 300 членів, однак більшість із них перейшла до п'ятидесятників, тож найближчою громадою ЄХ була громада у с. Любачеві, проте і вона була розділена, більшість віруючих пристала до п'ятидесятників. Завдяки старанням цього місіонера громаду вдалося відновити. Станом на вересень 1927 р. євангельські християни мали зібрання у Берестечку, Любачівці, Перемилю, Острові, Кольмах та Озері, м. Дубно, загалом 160 осіб (SP № 9, 1927: 4).

22–24 вересня 1927 р. в Орхові відбувся 5-й з'їзд баптистської молоді, під час засідань якого І. Підгорецького (українського баптистського місіонера з Галичини) було обрано членом комітету відповідального за місії з'їзду. Місіонером серед молоді було призначено І. Ковальчука, який нещодавно повернувся зі США. Відповідно до рішень з'їзду, місійні терени II Речі Посполитої було поділено на 5 округів, за кожним округом було призначено свого місіонера. Також чотири брати членів з'їзду виконували місіонерську роботу серед військових, зокрема тих, хто з релігійних переконань відмовився від військової служби зі зброєю в руках (SP № 9, 1927: 4).

Підсумовуючи даний етап розвитку молодіжних гуртків при громадах ЄХБ, можемо ствердити, що він став періодом інституалізації, формування управлінської мережі та пріоритизації діяльності гуртків та об'єднань молоді. Характерною ознакою цього періоду також є зростання впливу молоді на розвиток місій та формування місіонерської мережі. У цей же період усе чіткішими стають національні, конфесійні та мовні преференції гуртків, що зрештою призвело до нового етапу в історії становлення гуртків.

Паралельно з рішенням про створення товариства гуртків баптистської молоді провід євангельських християн на Волині ініціює створення власної молодіжної структури. Рішення про

об'єднання євангельської молоді у спільний союз було прийнято під час конференції молодих членів Союзу євангельських християн і баптистів, яка проходила в м. Бресті у вересні 1925 р. (ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1600, арк. 19–26 зв.).

Першими молодіжними лідерами новоутвореного союзу стали українці Володимир Гусарук та Петро Троян, обидвоє з м. Рівного, та Владислав Габрієлев із м. Баранович. У 1927 р. при Союзі Слов'янських громад євангельських християн та баптистів у Польщі було створено відділ молоді, завданням якого була координація діяльності молодіжних гуртків при громадах (ДАВО, ф. 46, оп. 1, спр. 2050, арк. 33–41).

Однак створення гуртків молоді при громадах євангельських християн у цей період було не надто успішним. П. Траян, звітуючи на VI з'їзді Союзу євангельських християн у Польщі, зазначав, що робота із заснування гуртків справді відбувається дуже повільно. Імовірним поясненням, чому так відбувається, доповідач уважав: а) низьку мотивацію керівників громад, б) обмеження молоді у прийнятті самостійних рішень про заснування гуртків при громадах (у громадах євангельських християн, як і баптистів, заснування гуртка мало бути узгоджене з керівником громади) (ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1600, арк. 23).

Один з активних діячів євангельського християнства на Волині. О. Ничипорук переконав керівництво Союзу та делегатів з'їзду ініціювати створення гуртків молоді при громадах, звернувшись із відповідним закликом до керівників останніх (Szenderowski, 1982, s. 240). Зрештою у 1930-х роках ситуація із заснуванням гуртків молоді значно покращилася. У 1933 р. розширення діяльності гуртків молоді було включено до програми духовно-просвітницької роботи євангельських християн у II Речі Посполитій. Відповідне рішення було прийняте на IX з'їзді Союзу громад євангельських християн у Польщі (Szenderowski, 1982: 240).

У 1935 р. керівництво відділу молоді при Союзі розробило та погодило з керівництвом останнього «Статут християнської молоді при євангельських церквах» (Ewangeliczny Chrzescijanin (далі – E Ch), 1936. № 1: 12–14). Відповідно до його положень, утворювалась управлінська вертикаль, метою якої було забезпечення найкращої діяльності гуртків молоді при громадах. Як і статут товариства гуртків молоді при баптистських громадах, документ передбачав створення керівного органу, який складався з Вільного зібрання, яке обирало правління та ревізійну комісію, повноваження яких тривали 1 рік. На відміну від баптистських гуртків молоді, де керівництво гуртком здійснював керівник гуртка, управління гуртками у громадах євангельських християн здійснювали спеціально обрані правління відділів гуртків молоді.

Відділи відповідали за діяльність гуртків у певних районах поширення євангельського християнства. Структура правлінь була такою: керівник, заступник керівника, секретар, скарбник, керівники секцій. Як можемо зауважити, система адміністративного управління гуртками молоді в громадах євангельських християн була значно розлогішою. Правління приймали рішення про плани роботи повірених їхній опіці гуртків молоді, відповідали за співпрацю з іншими гуртками молоді, а також із жіночими та регентськими гуртками. До їхніх повноважень належало також прийняття та відлучення членів гуртків молоді, забезпечення діяльності та підтримка роботи секцій, що діяли при гуртках (Е Ch, 1936: 12). Зазвичай зібрання правлінь відбувалися двічі на місяць, під час яких вони приймали звіти про роботу від керівників секцій та звітували про пророблену роботу керівнику громади. Членами ревізійної ради, на яку, головню, покладалися контролюючі та ревізійні функції, були дякони та пресвітери громад, які, своєю чергою, звітували перед членами Вільного зібрання (Е Ch, 1936: 12).

Діяльність гуртків молоді при громадах євангельських християн, як і діяльність аналогічних гуртків при баптистських громадах, теж мала свою спрямованість, зокрема: освітню, літературну, хорову, музичну, опікунську, господарську і праці, а за потреби – рільничу. Варто зазначити, що провід громад закликав молодь приєднуватися принаймні до одного з перелічених напрямів на постійній основі. Варто звернути увагу, що при гуртках молоді євангельських християн були чітко окреслені напрями опікунства: підтримка старших одновірців, самотніх, дітей-сиріт та вдів, господарсько-робітничий напрям, який мав сприяти здобуттю навичок ведення домашнього господарства та побуту, а рільництва – навикам сільськогосподарських робіт та садівництва (Е Ch, 1936: 12).

Станом на 1939 р. існував 71 гурток молоді при 82 громадах євангельських християн у Польщі (Е Ch, 1936: 12), найбільші з яких діяли у м. Здобунові, Рівному, Ковелі (Szenderowski, 1982: 240).

Процеси, що відбувалися у громадах євангельських християн на Волині, не залишилися непоміченими одновірцями в Галичині. Майже в той же час при громадах слов'янських баптистів, що діяли в Галичині, було прийнято рішення про створення молодіжних гуртків. Перший офіційний з'їзд баптистської молоді Галичини відбувся 13 травня 1930 р. Ініціативна група віруючих заснувала Комітет віруючої молоді Галичини, головою якого був обраний І. Підгорецький. Основним завданням новоствореної організації була допомога в заснуванні молодіжних гуртків при баптистських громадах у регіоні. Наведімо кілька прикладів. 18–19 серпня 1935 р. відбувся

черговий з'їзд баптистської молоді в с. Забір'ї, участь у якому взяли представники гуртків молоді з Равщини, Жидачівщини, Жовківщини, Кам'янецьчини та Підкарпаття. Під час з'їзду учасники декламували вірші, співали релігійних пісень, читали оповідання (зокрема, «Дві милі», видане редакцією «Післанця Правди»), виголошували спеціально підготовані з цієї нагоди реферати. Ілля Кубрин виголосив доповідь на тему «Слідами Ісуса Христа». Не оминули увагою учасники з'їзду й долю співбратів у Радянській Україні. «Був продекламований вірш Голод в Україні, під час котрого всі присутні прослезились, і брат І. Підгорецький схвильованим голосом закликає всіх до спільної молитви за страждущих у В.[еликій] Україні» (ПП, Ч. 9, 1935: 60–61). Громада баптистів с. Войткова 14 жовтня 1935 р. після кількालітньої підготовчої роботи нарешті організувала гурток молоді, попередньо звернувшись із проханням про організаційну допомогу до Комітету віруючої молоді Галичини та проповідника Іллі Кубрина. Останній разом із Володимиром Гутше з Лодзі відкрили перше зібрання гуртка молоді при згаданій громаді. Станом на квітень 1936 р. гурток налічував 54 члени (ПП, Ч. 4, 1936: 60–61).

Серед поширеної діяльності молодіжних гуртків євангельських християн та баптистів були: організація спільних зустрічей, злетів, конференцій, організація літературних та поетичних вечорів, музичних концертів та організація музичного супроводу молитовних зібрань. Окрім того, члени молодіжних гуртків займалися й місіонерською (Е Ch, 1935; 1936; 1938) роботою, розповсюдженням християнської літератури, відвідуванням нових місійних станиць євангельсько-баптистського руху та заопікувалися сиротами, самотніми та пристарілими членами братства (Е Ch № 4–5, 1935: 12).

Станом на 1938 р. при громадах Слов'янських баптистів у Польщі діяло 68 молодіжних гуртків із загальною кількістю 1 620 членів. Показовий є й той факт, що переважна більшість молодіжних гуртків у Польщі діяла при українських громадах євангельських християн та баптистів (Домошовець, 1968: 170).

4. Висновки

Підсумовуючи огляд історії розвитку та діяльності гуртків молоді при громадах ЄХБ, можемо стверджувати, що гуртки молоді як елемент релігійного та світоглядного виховного процесу всередині громад був важливим елементом їх інституційного та конфесійного становлення. Гуртки молоді пройшли доволі динамічний шлях – від заснування поодиноких та непов'язаних між собою окремих структурних одиниць при громадах до добре організованої адміністративно-управлінської мережі гуртків із розвиненою

управлінською, просвітницькою та місіонерською мережею. Незважаючи на богословську спорідненість між євангельським християнством та баптизмом, уже всередині 20-х років XX ст. розпочався процес поступового витворення двох незалежних вертикалей управління гуртками молоді при громадах обидвох течій. Інституційно цей процес завершився у 1935 р. проголошенням Статуту гуртків євангельської молоді при громадах ЄХ.

Гуртки молоді, що діяли при баптистських громадах, хоча впродовж міжвоєнних десятиліть і залишалися у складі однієї управлінської мережі,

усе ж утворили окремі національні структури, як, наприклад, це зробила баптистська молодь у Галичині. Гуртки молоді, що діяли при громадах ЄХ, навпаки, намагались усіляко зберігати свій понаднаціональний статус, об'єднуючи у своїх лавах представників різних національностей, які належали до даної протестантської течії.

Структурна організація гуртків в окремі союзи та об'єднання сприяла активізації місіонерської діяльності молоді при громадах, що, своєю чергою, давало змогу збільшити число прихильників обидвох течій та налагодити внутрішньоцерковну роботу з молоддю всередині самого руху.

Література:

1. Бородинська Л.І. Становлення та розвиток євангельських християн у Польщі (1918–1939 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11. Київ, 2009. С. 147.
2. Bednarczyk, K. Historia Zborów Baptystów w Polsce do 1939 roku. Warszawa, Słowo Prawdy, 1997. Str. 389.
3. Домашовець Г. Нарис історії Української євангельсько-баптистської церкви. Ірвінгтон ; Торонто, 1967. С. 380.
4. Ewangeliczny Chrześcijanin: organ Związku Słowiańskich Zborów Ewangelicznych Chrześcijan w Polsce. Łódź, Kompas, 1935, 1936–1938.
5. Післанець Правди. Євангельсько-баптистський часопис. Рава-Руська ; Лодзь, Kompas, 1933–1939.
6. Protokół VI Zjazdu Związku Słowiańskich Zborów Ewangelicznych Chrześcijan i Baptystów w Polsce, odbytego w m.Równem w dniu 7–9 czerwca 1928 r. Державний Архів Рівненської Облaсті, Ф. 30, Оп. 18, Спр. 1600, арк. 19–26 зв.
7. Protokół 5-go zjazdu Związku Słowiańskich Zborów Ewangelicznych Chrześcijan i Baptystów w Polsce, odbytego w Równem 2–5 czerwca 1927 r. Державний Архів Волинської Облaсті, Ф. 46, Оп. 1, Спр. 2050, арк. 33–41.
8. Słowo Prawdy. – Łódź, Kompas, 1926–1939.
9. Statut chrześcijańskiej młodzieży przy ewangelicznych zborach. *Ewangeliczny Chrześcijanin*. 1936. № 1.
10. Szenderowski, L. Ewangeliczni chrześcijanie. Ruch odrodzeniowo-reformatorski w historycznym kościele chrześcijańskim: rys historyczny (XIX–XX w.) Warszawa, 1980. 380 Str.

References:

1. Borodynska, L. Stanovlennia ta rozvytok yevanhelskykh khrystyian u Polshchi (1918–1939 rr.). Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk, [Formation and Development of Evangelical Christians in Poland (1918–1939): a PhD thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences], Kyiv, 2009. 47 p.
2. Bednarczyk, K. Historia Zborów Baptystów w Polsce do 1939 roku, [The history of Baptist churches in Poland until 1939], Warsaw, Słowo Prawdy, 1997, 389 p.
3. Domashovets, H. Narys istorii Ukrainiskoi yevanhelsko-baptystskoi tserkvy, [An Outline of the History of the Ukrainian Evangelical Baptist Church.], Irvington-Toronto, 1967, 380 p.
4. Ewangeliczny Chrześcijanin: organ Związku Słowiańskich Zborów Ewangelicznych Chrześcijan w Polsce, [Evangelical christian: organ of the Union of Slavic Evangelical Christian Churches in Poland], Lodz, Kompas, 1935, 1936–1938.
5. Pislansets Pravdy. Yevanhelsko-baptystskyi chasopys, [The messenger of Truth. Evangelical-Baptist magazine], Rava-Ruska – Lodz, Kompas, 1933–1939.
6. Protokół VI Zjazdu Związku Słowiańskich Zborów Ewangelicznych Chrześcijan i Baptystów w Polsce, odbytego w m.Równem w dniu 7–9 czerwca 1928 r., [Minutes of the VI Congress of the Union of Slavic Evangelical Christian and Baptist Churches in Poland, held in the city of Rivne on June 7-9, 1928], Derzavnyy Arhiv Rivnenskoï Oblasti, F. 30, Op. 18, Spr. 1600, ark. 19–26 zv.
7. Protokół 5-go zjazdu Związku Słowiańskich Zborów Ewangelicznych Chrześcijan i Baptystów w Polsce, odbytego w Równem 2–5 czerwca 1927 r., [Minutes of the V Congress of the Union of Slavic Evangelical Christian and Baptist Churches in Poland, held in the city of Rivne on June 7–9, 1928], Derzavnyy Arhiv Rivnenskoï Oblasti, F. 46, Op. 1, Spr. 2050, ark. 33–41.

8. Statut chrześcijańskiej młodzieży przy ewangelicznych zborach // Ewangeliczny Chrzecijanin, [The statute of the Christian youth at Evangelical Churches // Evangelical Christian], Łódź, Kompas, 1936. № 1.
9. Szenderowski, L. Ewangeliczni chrześcijanie. Ruch odrodzeniowo-reformatorski w historycznym kościele chrześcijańskim: rys historyczny (XIX–XX w.), [The revival-reform movement in the historic Christian church: a historical outline (19th-20th centuries)], Warsaw, 1980, 380 p.

Стаття надійшла до редакції 01.11.2024
The article was received 01 November 2024

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ЧИТАННЯ В КРИВОРІЗЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: ТЕМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Печеніна Наталя Анатоліївна,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії
Криворізького державного педагогічного
університету
e-mail: natalip1208@ukr.net
orcid.org/0000-0002-3204-7319

Мета – проаналізувати матеріали історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле» як складову частину наукового життя міста, інструмент для популяризації краєзнавчих знань та залучення науковців, музейних працівників, істориків-аматорів, молодих дослідників та всіх зацікавлених до дослідження історії регіону. **Методологічною основою** дослідження є локальна історія та усна історія.

Результати. Історико-краєзнавчі дослідження Криворіжжя проводяться понад 80 років. За цей час сформувалася група краєзнавців, які вивчають історію рідного краю, було зібрано та впорядковано значну кількість джерел та літератури, що присвячена краєзнавчій проблематиці. Із 2015 р. за ініціативою кафедри історії України та правознавства й Музею історії КДПУ започатковано проведення щорічних історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле».

До участі в краєзнавчих читаннях запрошуються науковці, викладачі, студенти, співробітники музеїв, архівні працівники, краєзнавці-аматори, бібліотечні працівники, вчителі шкіл та учні старших класів, працівники мас-медіа, представники громадських організацій. До розгляду учасникам пропонується цікава та актуальна тематика, що висвітлює різноманітні аспекти історії Криворіжжя в ретроспективі.

За час свого існування історико-краєзнавчі читання відбувалися у різних форматах (пленарне та секційні засідання, круглий стіл тощо). За об'єктивних обставин із 2020 р. читання проходять у форматі онлайн-конференції.

Участь у роботі історико-краєзнавчих читаннях надає можливість для особистого внеску в історичні дослідження міста, виховує відповідальність за збереження історичної пам'яті та заохочує нові покоління дослідників до вивчення історії свого міста.

Висновки. Матеріали історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле» стали невід'ємною частиною наукового життя регіону, зберігаючи пам'ять про минуле та допомагаючи розуміти сучасні виклики. Краєзнавчі дослідження тривають, тому маємо надію, що дана робота буде продовжена.

Ключові слова: «Криворіжжя: погляд у минуле», пам'ять про минуле, краєзнавство, регіоналістика, кафедра історії КДПУ, Музей історії КДПУ, історія Криворіжжя в ретроспективі.

HISTORICAL AND LOCAL STUDIES READINGS IN KRYVYI RIH STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY: THEMATIC ANALYSIS

Pechenina Natalia Anatoliivna,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of History
Kryvyi Rih State Pedagogical University
e-mail: natalip1208@ukr.net
orcid.org/0000-0002-3204-7319

The purpose is to analyze the materials of the historical and local studies readings «Kryvorizhia: a look into the past...» as a component of the research life of the city, a tool for popularizing local history knowledge and attracting scholars, museum workers, amateur historians, young researchers and all those interested in researching the history of the region. **The methodological basis** of the research is local history and oral history.

Results. Historical and local studies of Kryvyi Rih region have been conducted for more than 80 years. During this time, a group of local historians was formed who studied the history of their native land. They collected and ordered a significant number of sources and literature devoted to local history issues. Since 2015, on the initiative of the Department of History of Ukraine and Law and the Museum of History of the Kryvyi Rih State Pedagogical University (KSPU), the annual historical and local studies readings «Kryvorizhia: a look into the past...» have been launched.

Researchers, teachers, students, museum staff, archival workers, amateur local historians, library workers, schoolteachers and high school students, media workers, representatives of public organizations are invited to participate

in local history readings. For consideration, participants are offered interesting and relevant topics that highlight various aspects of the history of Kryvyi Rih region in retrospect.

During its existence, historical and local studies readings took place in various formats (plenary and sectional meetings, round table, etc.). Under objective circumstances, since 2020, readings have been held in the format of an online conference.

Participation in the work of local studies readings provides an opportunity for personal contribution to the historical research of the city, fosters responsibility for the preservation of historical memory and encourages new generations of researchers to study the history of their city.

Conclusions. The materials of historical and local studies readings «Kryvorizhia: a look into the past...» have become an integral part of the research life of the region, preserving the memory of the past and helping to understand modern challenges. Local history studies are ongoing, so we hope that this work will be continued.

Key words: «Kryvorizhia: a look into the past...», memory of the past, local history, regional studies, Department of History of the KSPU, Museum of History of the KSPU, history of Kryvyi Rih region in retrospect.

1. Вступ

У квітні 2024 р. в Криворізькому державному педагогічному університеті було проведено традиційні Х історико-краєзнавчі читання «Криворіжжя: погляд у минуле». Ініціаторами проведення читань у 2015 р. виступили кафедра історії України та правознавства (завідувач кафедри – професор Валентина Шайкан) та Музей історії КДПУ. Історико-краєзнавчі читання мали на меті відродження саме наукових досліджень з історії міста, започаткованих професором П.Л. Варгатюком ще у середині ХХ ст., та згуртування краєзнавців. Відтоді кафедра історії та Музей історії Криворізького державного педагогічного університету (керівник – Вікторія Фінічева) стають одними з осередків краєзнавчої, навчальної та дослідницької роботи для науковців, учителів шкіл, студентської та учнівської молоді міста. Автор ставить собі за мету провести тематичний аналіз матеріалів історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле» як складову частину наукового життя міста, інструмент для популяризації краєзнавчих знань та залучення науковців, музейних працівників, істориків-аматорів, молодих дослідників та всіх зацікавлених до дослідження історії регіону. Відповідно до мети, виокремлюємо такі завдання: розглянути тематику історико-краєзнавчих читань 2015–2024 рр.; висвітлити відображення російсько-української війни в матеріалах читань; охарактеризувати публікації щодо промислового та культурного розвитку Кривого Рогу та топ-теми історико-краєзнавчих читань. Методологічною основою дослідження виступають локальна історія та усна історія.

2. Тематика історико-краєзнавчих читань

Традиційно до участі в краєзнавчих читаннях запрошуються науковці, викладачі, студенти, співробітники музеїв, архівні працівники, краєзнавці-аматори, бібліотечні працівники, вчителі шкіл та учні старших класів, працівники мас-медіа, представники громадських організацій.

До розгляду учасникам пропонується цікава та актуальна тематика: концептуальні питання історичної регіоналістики; Кривий Ріг та населені

пункти Криворізького району (як за сучасним, так й історичним територіальним поділом) за давніх часів; національні спільноти (загальна характеристика; окремі персоналії) та їхній вплив на економіко-культурні традиції місцевого населення; топоніміка міста: минуле на сучасній мапі; невідомі сторінки біографії визначних криворіжців; часи великих випробувань в історії міста та долях містян; волонтерство: традиції та реалії; промислове, фінансове, науково-освітнє, релігійне та культурно-мистецьке Криворіжжя в історичній ретроспективі; історія підприємств, установ, закладів міста; громадські та політичні об'єднання Криворіжжя; діяльність науково-освітніх та культурних установ, громадських організацій, товариств, Інтернет-спільнот в напрямі дослідження та популяризації історії міста; збережена пам'ять: спогади про людей або події, пов'язані з історією Кривого Рогу та Криворізького педагогічного.

До участі в краєзнавчих читаннях приймаються мультимедійні проекти та матеріали мемуарного характеру, присвячені певній події, особистості або конкретному періодові її життя; групі осіб (родині, колективу, колегам); історичному етапу структури, установи тощо. Основними вимогами, що висуваються до авторів, є достовірність (із зазначенням джерела інформації), дотримання хронології та толерантності у викладенні матеріалу.

За час свого існування історико-краєзнавчі читання відбувалися у різних форматах (плебарне та секційні засідання, круглий стіл тощо). За об'єктивних обставин із 2020 р. читання проходять у форматі онлайн-конференції.

Однією з ключових тем історико-краєзнавчих читань стала доля міста в часи тяжких випробувань. Різноманітні аспекти реалізації німецького «нового порядку» в роки окупації Криворіжжя у своїх статтях аналізує Роман Шляхтич. Автором представлено результати власної роботи в архівах, уведено до обігу нові історичні джерела, що розкривають життя містян, діяльність підпілля ОУН – УПА на Криворіжжі. Серед робіт, поданих до збірників історико-краєзнавчих

читань, – «Соціально-економічний аспект німецького «нового порядку» на Криворіжжі в роки окупації (1941–1944 рр.)» (Матеріали читань, 2015а: 25–28), «Дмитро Горбачів – перший керівник ОУН на Криворіжжі (осінь 1941 р. – зима 1942 р.)» (Матеріали читань, 2016: 16–18), «Боротьба НКВС – НКВД з українським визвольним рухом на Криворіжжі в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)» (Матеріали читань, 2017: 27–32), «Гетто на Криворіжжі в роки нацистської окупації» (Матеріали читань, 2019а: 39–42). До висвітлення подій Другої світової на Криворіжжі дотичні роботи професорки В. Шайкан (Матеріали читань, 2015а: 20–24), А. Цуман (Матеріали читань, 2016: 69–78), Е. Левченко (Матеріали читань, 2018: 45–51), де розкрито повсякденне життя містян у роки війни.

3. Російсько-українська війна в матеріалах читань

Новим напрямом дослідження для авторів історико-краєзнавчих читань є події російсько-української війни, яка триває з 2014 р. Важливим аспектом у контексті новітньої історії є збереження та вшанування пам'яті полеглих воїнів, одним з інструментів накопичення даних про них виступає інтерв'ю. Шляхом інтерв'ювання забезпечується глибоке розуміння досліджуваної проблеми та фіксація тих нюансів, які не зафіксовані в офіційних документах.

У матеріалах VII історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле» вміщено інтерв'ю з Іриною Харчук, матір'ю загиблого криворіжця Андрія Цвітненка, бійця 39-го батальйону, яка виступила з ініціативою увічнення пам'яті сина. Підготовчий етап, проведений студентом спеціальності «Історія» Криворізького педагогічного Олександром Холодняком, передбачав опрацювання опублікованих джерел: Інтернет-ресурсів, періодичних видань та музейних фондів. На цій основі студентом розроблено комплекс запитань, згрупованих в окремі розділи в хронологічному порядку (Матеріали читань, 2021а: 54–66). Були задані 14 відкритих питань за такими темами, як родина, дитинство, навчання в школі, світ захоплень та вибір професії, світоглядне становлення, позиція щодо подій в Україні кінця 2013 – початку 2014 рр.

Ще одне інтерв'ю про життєвий шлях загиблого бійця 93-ї бригади Олександра Караченцева взяла студентка історичного Діана Назаренко у його матері (Матеріали читань, 2021а: 67–73). Матеріал доповнено фотокартками з особистого архіву родини. Можна констатувати, що спогади рідних загиблих воїнів є важливим джерелом інформації, яке допомагає висвітлити загальну картину українсько-російського протистояння на Донбасі, а також є важливим етапом на шляху

вшанування пам'яті загиблих військових на Сході України.

24 лютого 2022 р. російська федерація розпочала повномасштабне вторгнення в Україну. Осмисленню тих подій присвячено статті декількох авторів IX історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле». Серед них – робота доцентки кафедри історії Тетяни Мак: «Перші пости в соціальних мережах, прозові і римовані слова-звернення – це вже історичні документи. Свідчення часу важких випробувань. Рефлексії і формулювання того часу допомагали встояти іншим, давали розуміння, що ти не один, думаєш і намагаєшся опиратись. Історія Криворіжжя воєнного року у віршах і постах 2022-го студентів-істориків і випускників історичного факультету Криворізького педагогічного» (Матеріали читань, 2023: 13). Кафедра історії ініціювала онлайн-зустрічі зі студентами заради координації діяльності, психологічної допомоги. Студенти відгукнулися на заклик кафедри ділитися тим, про що думається і пишеться у важкі години. У своїй статті Тетяна Мак наголошує: «Вже лютевими днями формувалось в історичному середовищі викладачів, студентів, випускників КДПУ розуміння необхідності створення групи для допомоги фронту. Запити були – на фронті люди, яких ми знали студентами, які в бойових діях здобувають новий досвід. Так була створена волонтерська група «Захисники Істфаку». І в перші дні в ній не тільки формулювалися потреби наших захисників, але і з'явилися їх рефлексії, інколи – під час нічної варті зі зброєю в руках» (Матеріали читань, 2023: 17).

Дослідити морально-психологічний стан воїна ЗСУ після проведеного інтерв'ю з бійцем 93-ї окремої механізованої бригади «Холодний Яр» С. Дерево вирішує студентка спеціальності «Історія» Ярослава Вереша (Матеріали читань, 2023: 21–24). Будні та реалії волонтерської діяльності розкрито в інтерв'ю студентки спеціальності «Соціологія» Євгенії Бикової з криворізьким волонтером В. Головченком (Матеріали читань, 2023: 25–33).

Марія Нікітенко, науковий співробітник КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР, досліджує монументи скульпторів В. Токаря та О. Канібора як відповіді культурно-мистецького Криворіжжя на російсько-українську війну (Матеріали читань, 2023: 42–48). Зокрема, у статті описано встановлення «першого монументального пам'ятника (тривимірне скульптурне повнофігурне зображення) героям АТО в Тернівському районі в березні 2016 р. Прообразом центральної фігури скульптурної композиції, виготовленої за макетом В. Токаря, став мінометник-«кіборг» Євген Абросимов (позивний «Абрикос»), який брав участь у захисті Донецького аеропорту»

(Матеріали читань, 2023: 47). Сучасне відродження українського мистецтва, на думку автора, є відображенням процесу національного самопізнання у складну добу.

4. Промисловий та культурний розвиток Кривого Рогу

Промисловий розвиток Кривого Рогу XIX–XX ст. стає предметом досліджень І. Мещанін «Економічна складова гірничої справи періоду «залізної лихоманки» на Криворіжжі з 1895 по 1905 р.» (Матеріали читань, 2018: 13–15) А. Дробота «Відновлення трамвайного сполучення Кривого Рогу в повоєнний час (лютий 1944 р. – травень 1946 р.)» (Матеріали читань, 2020b: 53–61), О. Мельника «Початок розробок залізних руд у Кривбасі (1881–1885)» (Матеріали читань, 2021a: 85–97), О. Тарабари «Історія створення Веселотернівського мосту в земський період протягом ост. чв. XIX – поч. XX ст.: інженерно-технічний та фінансовий аспекти» (Матеріали читань, 2021a: 109–120).

Особливу увагу заслуговують матеріали, що стосуються культурного розвитку Криворіжжя. У матеріалах історико-краєзнавчих читань досліджено розвиток мистецтва, освіти та культурних традицій у регіоні (статті М. Нікітенко, А. Чубенка, Л. Шаповалової) (Матеріали читань, 2021a). Наприклад, Андрій Чубенко у статті «Формування традиції на Криворіжжі (на прикладі святкування дня міста)» (Матеріали читань, 2020b: 81–90) однією з ознак індивідуальності населеного пункту або регіону вважає наявність власних традицій, притаманних саме цій місцевості. Достатньо сталою і утвердженою в часі є традиція в Кривому Розі святкування Дня міста, започаткована у 1975 р. Автором на прикладі цього свята визначено передумови, основні ознаки та характерні особливості формування певної традиції на Криворіжжі.

Відзначимо статтю Л. Кравченко, членкині Національної спілки майстрів народного мистецтва України «Рушники покровської церкви з фондової колекції Криворізького історико-краєзнавчого музею» (Матеріали читань, 2019a: 52–61). За мету авторка ставить вивчення процесів осучаснення та подальшого розвитку народної культури на прикладі покровських рушників та доходить висновку, що саме на музейній колекції вишиваних рушників Покровської церкви м. Кривий Ріг яскраво простежуються тенденції змін у мистецтві рушникарства на межі XIX–XX ст. та взаємодія його із церковними діями.

Творчість Григорія Синиці досліджує Анастасія Ярошевич у статтях «Монументальна мозаїка у творчості Г.І. Синиці: незавершене панно для Криворізької ЗОШ № 7» (Матеріали читань, 2020b: 92–101), «Національні мистецькі ідеї

Григорія Синиці у монументальних мозаїках його послідовників» (Матеріали читань, 2023: 49–55).

Цікавою є розвідка Н. Барабаш «Поштова листівка як джерело вивчення історії міста», де автор доводить думку, що особливо інформативними для вивчення історії Кривого Рогу, як і будь-якого іншого міста, є різноманітні ілюстрації (фотографії, мапи-схеми, поштівки), оскільки дають змогу візуалізувати зовнішні характеристики об'єктів міського простору (Матеріали читань, 2015a: 46–48).

У збірнику також уміщуються статті відомих археологів та краєзнавців із різних тематичних питань історії Кривого Рогу: О. Мельника «Про помилки у визначенні часу заснування Кривого Рогу» (Матеріали читань, 2015a: 4–7), «Репресії 1937–1938 рр. у Кривому Розі у світлі статистики» (Матеріали читань, 2017: 55–60), І. Стеблини «Ярмарки та базари на Криворіжжі в кінці XIX – початку XX ст.» (Матеріали читань, 2017: 37–41) та ін.

Постійним автором історико-краєзнавчих читань є Лариса Дояр, завідувачка Державного архіву друку Книжкової палати України ім. І Федорова (м. Київ). У її матеріалах знаходимо висвітлення історії Кривого Рогу на сторінках місцевої преси, розвідки про культурне життя міста в різні часи, зокрема це статті «Кривий Ріг і криворіжці на сторінках журналу «Україна» (1943–1945 рр.)» (Матеріали читань, 2020b: 37–44), «Зустрічаючи столітній ювілей від надання Кривому Рогу статусу міста: маловідомі факти з культурного життя 1920-х років» (Матеріали читань, 2019a: 13–21), «Криворіжжя на регіональних мапах 1920-х років» (Матеріали читань, 2022a: 17–22), «Революційний Кривий Ріг 1905 р. у спогадах учасників та свідків подій: аналіз маловідомого меморатного джерела» (Матеріали читань, 2023: 96–102) та ін.

5. Топ-теми історико-краєзнавчих читань

Кожні читання мають, окрім різнопланових розвідок, і провідну топ-тему. Зокрема, топ-темою V читань (квітень 2019 р.) стало висвітлення подій періоду Української революції 1917–1921 рр. крізь призму місцевої історії. Представлені розвідки к.і.н., доцента А.В. Тарасова щодо перебування військовополонених австро-угорської армії на території Криворіжжя (1914–1918 рр.); студента КДКЕТ І. Прожижжа щодо військових формувань Н. Махна, їх озброєння та тактики ведення війни (кер.: Н.Б. Василенко); студентки КДПУ К. Паньків щодо організаційно-гуманітарної діяльності Ф. Нансена на території Криворізького повіту Катеринославської губернії в 20-х роках XX ст.

Провідною темою VI історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле» (квітень 2020 р.) став 90-річний ювілей Криворізького

державного педагогічного університету. До збірника увійшли матеріали доповідей учасників читань, що презентують різні аспекти та хронологічні проміжки історичного шляху Криворізького державного педагогічного університету та спрямовані на персоналізацію історії рідного краю. Серед представлених авторських досліджень є розвідки, присвячені першому десятиліттю роботи ЗВО та історії його навчальних корпусів (Г. Чурко, О. Мельник; КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР), традиціям студентської археологічної практики на базі Криворізького історико-краєзнавчого музею (І.О. Стеблина, КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР), подіям установлення меморіальної дошки на честь П.І. Шевченка (М.П. Нікітенко, КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР), участі кафедри історії України та правознавства в реалізації Державної програми «Реабілітовані історією» (доц. Н.А. Печеніна, КДПУ), хроніці подій 1960-х років

в історії Криворізького педагогічного (В.А. Фінічева, КДПУ) (Матеріали читань, 2020а: 4–53).

6. Висновки

Нами було проаналізовано матеріали історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле», що проводилися в КДПУ з 2015 по 2024 р., висвітлено ключові теми, серед яких – доля міста та містян у часи тяжких випробувань, різні аспекти з історії промислового та культурного розвитку Криворіжжя.

Таким чином, історико-краєзнавчі читання «Криворіжжя: погляд у минуле» – це не лише академічна ініціатива, а й важливий культурний і освітній проєкт, що сприяє популяризації місцевої історії, розвитку краєзнавчих досліджень та створенню умов для залучення широкого кола громадськості до збереження історичної спадщини. Краєзнавчі дослідження тривають, тому маємо надію, що дана робота буде продовжена.

Література:

1. «Криворіжжя: погляд у минуле...» : матеріали IV Історико-краєзнавчих читань. Кривий Ріг, 2018. 115 с.
2. «Криворіжжя: погляд у минуле...» : матеріали V Історико-краєзнавчих читань. Том 2. Кривий Ріг, 2019. 96 с.
3. «Криворіжжя: погляд у минуле...» : матеріали VI Історико-краєзнавчих читань. Том 1 (90-річчю КДПУ присвячується). Кривий Ріг, 2020. 53 с.
4. «Криворіжжя: погляд у минуле...» : матеріали VI Історико-краєзнавчих читань. Том 2. Кривий Ріг, 2020. 107 с.
5. «Криворіжжя: погляд у минуле...» : матеріали VII Історико-краєзнавчих читань. Том 1. Кривий Ріг, 2021. 130 с.
6. «Криворіжжя: погляд у минуле...» : матеріали VII Історико-краєзнавчих читань. Том 2. Кривий Ріг, 2021. 108 с.
7. «Криворіжжя: погляд у минуле...» : матеріали VIII Історико-краєзнавчих читань. Том 1. Кривий Ріг, 2022. 69 с.
8. «Криворіжжя: погляд у минуле...» : матеріали VIII Історико-краєзнавчих читань. Том 2. Кривий Ріг, 2022. 81 с.
9. «Криворіжжя: погляд у минуле...» : матеріали X Історико-краєзнавчих читань. Кривий Ріг, 2024. 118 с.
10. «Криворіжжя: погляд у минуле...» : матеріали IX Історико-краєзнавчих читань. Кривий Ріг, 2023. 113 с.
11. «Криворіжжя: погляд у минуле...» : матеріали I Історико-краєзнавчих читань. Том 2: Доробок бібліотечних та музейних працівників, студентів, вчителів та учнів шкіл. Кривий Ріг, 2015. 94 с.
12. Матеріали II Історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...». Кривий Ріг, 2016. 130 с.
13. Матеріали V Історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...». Том 1. Кривий Ріг, 2019. 93 с.
14. Матеріали I Історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...». Том 1: Наукові розвідки науковців, музейних працівників, магістрантів, студентів, членів МАН. Кривий Ріг, 2015. 78 с.
15. Матеріали III Історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...». Кривий Ріг, 2017. 159 с.

References:

1. «Kryvorizhzhia: pohliad u mynule...» [«Kryvorizhzhia: a look into the past...»]: materialy IV Istoryko-kraieznavchych chytan. Kryvyi Rih, 2018. 115 s. z il..
2. «Kryvorizhzhia: pohliad u mynule...» [«Kryvorizhzhia: a look into the past...»]: materialy V Istoryko-kraieznavchych chytan. Tom 2. Kryvyi Rih, 2019. 96 s. z il..
3. «Kryvorizhzhia: pohliad u mynule...» [«Kryvorizhzhia: a look into the past...»]: materialy VI Istoryko-kraieznavchych chytan. Tom 1 (90-richchiu KDPU prysviachuietsia). Kryvyi Rih, 2020. 53 s.

4. «Kryvorizhzhia: pohliad u mynule...» [«Kryvorizhzhia: a look into the past...»]: materialy VI Istoryko-kraieznavchyykh chytan. Tom 2. Kryvyi Rih, 2020.107 s. z il..
5. «Kryvorizhzhia: pohliad u mynule...» [«Kryvorizhzhia: a look into the past...»]: materialy VII Istoryko-kraieznavchyykh chytan. Tom 1. Kryvyi Rih, 2021. 130 s.
6. «Kryvorizhzhia: pohliad u mynule...» [«Kryvorizhzhia: a look into the past...»]: materialy VII Istoryko-kraieznavchyykh chytan. Tom 2. Kryvyi Rih, 2021. 108 s.
7. «Kryvorizhzhia: pohliad u mynule...» [«Kryvorizhzhia: a look into the past...»]: materialy VIII Istoryko-kraieznavchyykh chytan. Tom 1. Kryvyi Rih, 2022.69 s.
8. «Kryvorizhzhia: pohliad u mynule...» [«Kryvorizhzhia: a look into the past...»]: materialy VIII Istoryko-kraieznavchyykh chytan. Tom 2. Kryvyi Rih, 2022.81 s.
9. «Kryvorizhzhia: pohliad u mynule...» [«Kryvorizhzhia: a look into the past...»]: Materialy X Istoryko-kraieznavchyykh chytan. Kryvyi Rih, 2024.118 s.
10. «Kryvorizhzhia: pohliad u mynule...» [«Kryvorizhzhia: a look into the past...»]: Materialy IX Istoryko-kraieznavchyykh chytan. Kryvyi Rih, 2023.113 s.
11. «Kryvorizhzhia: pohliad u mynule...» [«Kryvorizhzhia: a look into the past...»]: Materialy Pershykh Istoryko-kraieznavchyykh chytan. Tom 2: Dorobok biblioteknykh ta muzeinykh pratsivnykiv, studentiv, vchyteliv ta uchniv shkil. – Kryvyi Rih, 2015. 94 s. z il.
12. Materialy Druhykh Istoryko-kraieznavchyykh chytan «Kryvorizhzhia: pohliad u mynule...» [«Kryvorizhzhia: a look into the past...»]. Kryvyi Rih, 2016. 130 s.
13. Materialy Piatykh Istoryko-kraieznavchyykh chytan ««Kryvorizhzhia: pohliad u mynule...» [«Kryvorizhzhia: a look into the past...»]. Tom 1. Kryvyi Rih, 2019. 93 s. z il..
14. Materialy Pershykh Istoryko-kraieznavchyykh chytan [«Kryvorizhzhia: a look into the past...»]. Tom 1: Naukovi rozvidky naukovtsiv, muzeinykh pratsivnykiv, mahistrantiv, studentiv, chleniv MAN. Kryvyi Rih, 2015. 78 s. z il.
15. Materialy Tretikh Istoryko-kraieznavchyykh chytan «Kryvorizhzhia: pohliad u mynule...» [«Kryvorizhzhia: a look into the past...»]. Kryvyi Rih, 2017. 159 s. z il.

Стаття надійшла до редакції 30.10.2024
The article was received 30 October 2024

НАУКОВА КОНЦЕПЦІЯ ПОДІЙ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. У ДОСЛІДЖЕННЯХ СТЕПАНА СОСНОВОГО

Салтан Олександр Миколайович,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних наук
Харківської державної академії фізичної культури
e-mail: saltan.olexandr@gmail.com
orcid.org/0000-0002-0643-7954

Салтан Наталія Миколаївна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних наук
Харківської державної академії фізичної культури
e-mail: nataliiasaltan@gmail.com
orcid.org/0000-0001-9772-8804

Мета роботи. Шляхом дослідження авторських статей Степана Соснового, опублікованих у газеті «Нова Україна» у 1942–1943 рр., проаналізувати та структурувати точку зору вченого щодо вивчення ним проблем колективізації та Голодомору 1932–1933 рр.

Методологія дослідження. Під час написання статті автори використали низку наукових методів, органічне поєднання яких сприяло максимально об'єктивному висвітленню даної проблеми, зокрема аналітичний, біографічний, предметно-логічний, статистичний хронологічний тощо.

Результати. Наукова концепція С.М. Соснового стала важливим внеском у розкриття політичних і економічних мотивів сталінського керівництва під час колективізації та організації Голодомору 1932–1933 рр. Вона висвітлює, як прагнення до індустріалізації, підпорядкування селян державі та створення тоталітарної моделі радянської держави призвели до трагедії, унаслідок якої український народ заплатив жахливо високу ціну за безглузді кремлівські експерименти. Степан Сосновий уперше зробив спробу демографічного аналізу втрат населення України під час Голодомору 1932–1933 рр. Учений визначив нестачу населення в 7,5 млн осіб, із яких 4,8 млн померли безпосередньо від голоду (1,5 млн у 1932 р. і 3,3 млн у 1933 р.), а ще 2,7 млн припадають на зменшення природного приросту. За його підрахунками, за перші місяці 1933 р. внаслідок Голодомору загинуло 6 млн людей. Утрати становили близько 18,8% населення України. Його оцінки, зокрема позначення втрат у щоденних і щохвилинних вимірах («17 померлих за хвилину»), стали не лише основою для подальших досліджень, вони набули політичного значення, активно використовуючись у різних промовах для підкреслення масштабів катастрофи.

Висновки. Дослідницький внесок Степана Соснового полягає у створенні фундаментального ідеологічного та економічно-статистичного алгоритму, який є одним із наріжних каменів ранньомодерної історичної парадигми об'єктивної оцінки подій колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. Концептуальні та демографічно-статистичні розрахунки харківського агронома-економіста Степана Соснового у друг. пол. XX – на поч. XXI ст. значною мірою будуть сприяти визначенню Голодомору як акту планомірного геноциду українського народу.

Ключові слова: харківський агроном-економіст, масовий голод, геноцид, демографічні втрати, Україна.

THE SCIENTIFIC CONCEPT OF THE EVENTS OF THE HOLODOMOR 1932–1933, IN THE RESEARCH OF STEPAN SOSNOVY

Saltan Oleksandr Mikolaiovych,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Humanities
Kharkiv State Academy of Physical Culture
e-mail: saltan.olexandr@gmail.com
orcid.org/0000-0002-0643-7954

Saltan Nataliia Mikolaivna,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Humanities
Kharkiv State Academy of Physical Culture
e-mail: nataliiasaltan@gmail.com
orcid.org/0000-0001-9772-8804*

The purpose of the work. By analyzing the author's articles of Stepan Sosnovy, published in the newspaper «Nova Ukraina» in 1942–1943, to analyze and structure the point of view of the scientist regarding his study of the problems of collectivization and the Holodomor of 1932–1933.

Research methodology. When writing the article, the authors used a number of scientific methods, the organic combination of which contributed to the maximally objective coverage of this problem, in particular: analytical, biographical, subject-logical, statistical-chronological, etc.

The results. The scientific concept of S.M. Sosnogo became an important contribution to revealing the political and economic motives of the Stalinist leadership during the collectivization and organization of the Holodomor of 1932–1933. It highlights how the pursuit of industrialization, the subjection of peasants to the state, and the creation of a totalitarian model of the Soviet state led to a tragedy in which the Ukrainian people paid a terribly high price for the Kremlin's senseless experiments. Stepan Sosnovy was the first to attempt a demographic analysis of population losses in Ukraine during the Holodomor of 1932–1933. The scientist identified a population shortage of 7.5 million people, of which 4.8 million died directly from hunger (1.5 million in 1932 and 3.3 million in 1933), and another 2.7 million are due to a decrease in natural growth. According to his calculations, 6 million people died in the first months of 1933 as a result of the Holodomor. Losses amounted to about 18.8% of the population of Ukraine. His estimates, in particular the designation of losses in daily and minute-by-minute dimensions («17 dead per minute»), became not only the basis for further research, they acquired political significance, being actively used in various speeches to emphasize the scale of the disaster.

Conclusions. The research contribution of Stepan Sosnovy consists in the creation of a fundamental ideological and economic-statistical algorithm, which is one of the cornerstones of the early modern historical paradigm of objective assessment of collectivization events and the Holodomor of 1932–1933. Conceptual and demographic-statistical calculations of the Kharkiv agronomist-economist – Stepan Sosnovy, in the friend. gender XX – at the beginning 21st century, will significantly contribute to defining the Holodomor as an act of planned genocide of the Ukrainian people.

Key words: Kharkiv agronomist-economist, mass famine, genocide, demographic losses, Ukraine.

1. Вступ

З-поміж розмаїття досліджень, присвячених проблемі Голодомору 1932–1933 рр., одне з пріоритетних місць посідає наукова концепція Степана Миколайовича Соснового, який першим серед науковців порушив питання щодо геноцидного характеру цієї події, встановивши її причинно-наслідковий зв'язок.

Мета дослідження. Шляхом аналізу авторських статей С. Соснового, опублікованих у газеті «Нова Україна» у 1942–1943 рр., проаналізувати та структурувати точку зору вченого щодо вивчення ним проблем колективізації та Голодомору 1932–1933 рр.

2. Історичне досьє

Сосновий Степан Миколайович (23.03.1896 – 26.03.1961) – уродженець Херсонщини, український агроном-економіст 1920–1940-х років. Автор наукового дослідження, де вперше було застосовано комплексний метод вивчення причин та наслідків колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Сосновий здобув спеціальність агронома-організатора, працював у багатьох адміністративних і навчальних закладах міста в 1920-х – початку 1930-х років. Він є автором і співавтором понад 10 статей, загальний

обсяг яких становить близько 50 друкованих аркушів (ДАХО Ф. Р-5645, Спр. 1 г: 3). Незважаючи на свій науковий талент, кількість публікацій і посаду професора, Степан Миколайович потрапив під «кадрову чистку» на початку 1930-х років. Критика його новаторської позиції колегами, звинувачення в антирадянській упередженості змусили вченого відмовитися від своєї наукової та педагогічної діяльності.

У 1930-х – на початку 1940-х років він працював у місцевих сільськогосподарських закладах, які спеціалізувалися на вирощуванні рослин-каучуконосів. Працюючи на селі, він був безпосереднім свідком подій колективізації та Голодомору. Те, що він побачив, зміцнило його антирадянську позицію.

Із кінця 1941 до середини 1943 р. він жив зі своєю сім'єю в окупованому Харкові, де очолював відділ економічної статистики обласного землеустрою. Співпрацюючи з харківською «Просвітою», він виступив одним з організаторів антирадянської виставки «Україна у ярмі большевизму».

У 1950 р. Соснового було заарештовано співробітниками Міністерства державної безпеки Ізмаїльської області. Після звинувачення в антирадянській діяльності він був засуджений до 25 років ув'язнення в концтаборі (АХОУСБУ, Спр. 022649).

У 1956 р. він був амністований. Останні роки свого життя він прожив у Києві, де і помер.

3. Публікації Степана Соснового в газеті «Нова Україна»

Із 1942 по 1943 р. харківська окупаційна газета «Нова Україна» опублікувала шість статей Степана Соснового, у яких він різко критикував і засуджував сталінську «аграрну революцію» 1920–1930-х років. Її фіналом став тотальний штучний голод 1932–1933 рр. За оцінками вченого, від голоду загинуло 480 млн осіб. Статті були опубліковані під рубрикою «Що дали большевики українському селянству». Назва рубрики збігалася з назвою монографії автора, написаної ним перед війною. Можливо, що газетні публікації С.М. Соснового були її фрагментами.

Серед його публікацій найбільш цінними є друга і третя статті, надруковані 20 та 27 вересня 1942 р. у щоденному номері «Нової України» (Сосновий, 1942: 3). Їх зміст описує події Голодомору. Із невеликими змінами їхня більш науково структурована копія під назвою «Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках» була опублікована редакцією «Нової України» 8 листопада 1942 р. у щотижневому номері газети (Сосновий, 1942: 3). Ця найвідоміша стаття Соснового відображає основний зміст його наукової концепції про Голодомор 1932–1933 рр.

Варто зазначити, що Степан Миколайович приділив особливу увагу Голодомору 1932–1933 рр., послідовно і крок за кроком описав основний зміст злочинної політики большевиків. Степан Сосновий – перший дослідник, який виявив причинно-наслідковий зв'язок між політикою колективізації та Голодомором. Саме Сосновий увів у науковий обіг основні демографічні показники, пов'язані з обліком жертв сталінського геноциду жителів українських сіл у роки найактивнішого етапу колективізації.

У своїй статті Сосновий висвітлив події 1928–1941 рр. У ній описується жахливе «радянське середньовіччя», яке, здавалося, було затиснуте між напівліберальним радянським непом і «євроінтеграційним» німецьким «новим порядком». Іншими словами, тема статті Соснового була доповнена антагоністичним алгоритмом «гнобителі – визволителі», який був простою й ефективною формулою антирадянської пропаганди під час радянсько-німецької війни. Окрім того, 1 листопада 1942 р. в Харкові проходила довгоочікувана виставка «Україна у ярмі большевизму». Щотижневий випуск став своєрідним звітом про спеціальні заходи, які проходили під егідою німецької окупаційної влади.

4. Причини Голодомору

Стосовно змісту статті про Голодомор, то її автор акцентує увагу на тому факті, що і в 1921, і в 1932 рр.

кліматичні показники Української РСР були практично однаковими. У 1932 р. в деяких місцях Української РСР була недостатня кількість опадів і навіть посуха, але це істотно не вплинуло на врожайність зернових. На його думку, скорочення загального розміру посівів і найгірший урожай зерна, отриманий у 1932 р., не слід uważати причиною голоду.

Сосновий наголошував, що головною причиною голоду 1932–1933 рр. було бажання більшовицького уряду колективізувати українських селян. По суті, це було втілення добре відомого наративу про «колективізацію голодом», реалізованим штучно.

Сосновий покладає особисту відповідальність за втілення Голодомору тільки на Сталіна, засуджуючи «советську владу» та «большевицьку партію», при цьому не персоніфікуючи інших винуватців.

Страшну картину голоду, який став унікальним випадком масового винищення українців, учений описує так: «Жахливі часи! Незабутні картини. Українська земля переповнилася стогами голодних, криком дітей, плачем матерів, на очах у яких помирили їх знесилені діти, муками конаючих. Люди божеволіли і в божевільні їли один одного. Смерть, посіяна диктатором Сталіном, носилася над Україною».

У всіх селах, на дорогах, на полях України, всюди з обличчям, змученим голодом, лежали загиблі від голоду. Земля вкрилася трупами. Не встигали ховати померлих, і вони ставали здобиччю здичавілих собак» (Сосновий, 1942: 3).

Акцентуючи увагу на штучній природі голоду, Сосновий перераховує його основні причини. Вони полягають у намірах Кремля поєднати прагнення побудувати соціалізм в Українській РСР із помстою українським селянам, які чинили опір політиці колективізації. Науковець підкреслює, що «большевики вжили всіх заходів, щоб цей у гігантських розмірах запроваджений терористичний акт проти селянства був найефективніший» (Сосновий, 1942: 3).

На думку авторів, така позиція Соснового демонструє підсвідоме втілення Голодомору як акту свідомого соціального вбивства – страху жителів українських сіл перед голодною смертю. Доказом такої позиції Соснового є стратифікаційні характеристики, присутні в більшості його публікацій.

Попри те, що на той час «елеватори були повні хліба» (Сосновий, 1942: 3), влада не надала допомоги голодуючим, а також приховувала факт українського голоду від світової громадськості, вважаючи це злочинами большевиків.

5. Обрахування ймовірної кількості жертв Голодомору

Мабуть, найважливішим елементом вищезгаданої статті Соснового є її четверта демографічна

і статистична частина. У ній Степан Сосновий виступив у ролі «піонера». Як відомо, до Соснового ніхто з дослідників або вчених не підраховував загальну кількість смертей від голоду. Водночас харківський агроном-економіст підкреслює, що встановити точне число жертв сталінського «плебісциту смертю» неможливо. Спираючись на демографічну стратифікацію природних і неприродних переміщень українського народу в період 1924–1927 рр., Сосновий наводить цифру природного приросту населення в 2,36% на 100 осіб.

Виходячи з офіційних радянських даних про загальну чисельність населення, яка станом на 17 грудня 1926 р. досягала 29 042 900 осіб, Сосновий представляє можливу перспективу його зростання. Чисельність населення України станом на 1 січня 1932 р. повинна була становити в 32 680 700 душ, на 1 січня 1933 р. – 33 406 100 душ, а на 1 січня 1934 р. – 34 258 000 душ (Сосновий, 1942: 3), але, згідно з результатами останнього довоєнного перепису (без урахування приєднаних у вересні 1939 р. західноукраїнських земель), станом на 17 січня 1939 р. кількість населення в Україні становила лише 30 960 200 душ (Сосновий, 1942: 3). Шляхом простого арифметичного віднімання Сосновий зауважив, що «нестача населення на Україні внаслідок голоду 1932–1933 років становить 7 465 000 людей». Адже «...коли б на Україні в 1932–33 рр. не був організований голод, то в 1939 році ми мали б не 30 960 000, як виявилось внаслідок перепису людности, а 38 426 000 душ населення, тобто майже на 7,5 млн більше» (Сосновий, 1942: 3).

Учений стверджує, що у цю цифру входять не тільки ті, хто помер від голоду, а й ті, хто ще не народився. Використовуючи статистичні дані, отримані з «Довідника з основних статистично-економічних відомостей» за 1933 р., Степан Миколайович наголошує, що «на 1 січня 1932 року на Україні було 32 680 700 душ» (Сосновий, 1942: 3). Однак ці показники відрізняються відданих, представлених у довіднику «Народне господарство УРСР», в якому в 1935 р. наводиться цифра 31 901 500 душ (Сосновий, 1942: 3). Науковець підрахував статистичну невідповідність у 1 504 600 осіб так: «1.504600 душ (різниця між даними на 1.01.1932 р. та 1.01.1933 р. 779 200 та нормальний приріст населення за 1932 рік – 725 400, всього 1 504 600 людей), і в першій половині 1933 року – 3 317 000. Ця остання цифра здобута таким шляхом: до кількості населення, що за другим джерелом була на 1.01.1933 року 30 960 200 ми додаємо 3/4 нормального приросту населення в 1933 році: 584 500. Виходить, що на 1.01.1934 року повинно було стати 32 486 000» (Сосновий, 1942: 3).

«Водночас насправді населення на кінець 1933 року і початок 1934 було, як ми бачили, 29.169000. Різниця 3 248 000 – 29 169 500 =

3 317 000 і є кількість померлих з голоду в 1933 р.», – зазначає Сосновий (Сосновий, 1942: 3).

Звернемо увагу на арифметичну неточність у розрахунках кількості померлих у 1933 р., зроблених Сосновим. У статті вказано, що якщо від 3 248 000 відняти 29 169 500, то 3 317 000 отримати неможливо. Однак це не свідчить про помилку самого Соснового в підрахунках. Імовірно, під час верстки матеріалу типографські працівники неправильно розставили крапки в числах, замінивши «0» на «5» у від'ємнику. Через це арифметична дія у статті виглядає некоректно.

Справжній розрахунок, якого дотримувався Сосновий, полягав у тому, щоб від тридцяти двох мільйонів чотирьохсот вісімдесяти тисяч осіб, які прогнозувалися на 1934 р., відняти фактичну кількість населення на початок того ж року – двадцять дев'ять мільйонів сто шістдесят дев'ять тисяч. У результаті виходить три мільйони триста сімнадцять тисяч померлих від Голодомору впродовж шести місяців 1933 р. Правильний математичний вигляд цього розрахунку такий: $32\,480\,000 - 29\,169\,000 = 3\,317\,000$ осіб.

У пізніших публікаціях «Ніжинські вісті» від 5 грудня 1942 р. та в берлінському часописі «Голос» від 20 грудня 1942 р. наводилися правильні підрахунки (Сосновий, 1942: 2; Сосновий, 1942: 3).

У своїх розрахунках учений деталізує загальну цифру, стверджуючи, що із загальної нестачі населення в 7,5 млн людей, 4,8 млн загинуло від самого голоду (1,5 млн у 1932 р. і 3,3 млн у 1933 р.) (Сосновий, 1942: 3). На його думку, решта 2,7 млн – це результат зменшення приросту населення після голоду. Степан Миколайович оцінював загальні демографічні втрати від голоду в межах від 4,5 до 5 млн осіб, ураховуючи відносну похибку (Сосновий, 1942: 3).

Під час Голодомору Україна втратила 18,8% від загальної чисельності населення. Науковець говорить, що «загибель 1/4 частини людности у такий короткий проміжок часу історія ще не знала» (Сосновий, 1942: 3). Переважно Сосновий підрахував цю цифру для перших шести місяців 1933 р., у період найбільшої інтенсивності Голодомору.

Історики-діаспоряни взяли за основу своїх розвідок цю статистику жертв Голодомору. Особливо популярним стало його позначення втрат у щоденних, годинних і хвилинних вимірах. Найстрашнішу і найзнаменитішу цифру «17 померлих за хвилину» (на відміну від запропонованого Сосновим на перше півріччя 1933 р.) зазвичай множать на обидва рокові відрізки Голодомору. Ці дані також набули значної політичної ваги, адже політики активно використовували їх у своїх виступах для підкреслення масштабів трагедії. Така риторика посилювала сприйняття жакхливих наслідків Голодомору, викликаючи гострі дискусії

між демографами та істориками щодо точності цих цифр і їх інтерпретації.

6. Внесок Степана Соснового у вивчення подій Голодомору 1932–1933 рр.

Зазначимо, що цінність наукового доробку Степана Миколайовича полягає не тільки в обрахунках статистичних даних про Голодомор із 1932 по 1933 р. Сосновий став першим ученим, який указав на штучний характер Голодомору, установив причинно-наслідковий зв'язок між ідеологією Кремля і сталінською «колективізацією голодом». Також саме Сосновий уперше визначив хронологічні межі Голодомору: вересень – грудень 1932 р. – січень – травень 1933 р.

Науковець не обмежився висвітленням подій 1928–1933 рр. Він простежив за подальшими кроками більшовиків, які були логічним продовженням колективізації в Українській РСР. Тому його статті, опубліковані в газеті «Нова Україна», охоплюють майже 13 років у хронологічному порядку з 1928 по 1941 р. Публікація газети Степана Соснового була проявом антирадянських почуттів і водночас помстою за зламане життя і репресії проти його родичів. Їх поява на сторінках «Нової України» втілила і доповнила зміст відповідних малюнків, показаних окупаційною владою під час виставки «Україна у ярмі большевизму», яка проходила у Харкові 1 листопада 1942 р. Водночас стаття, присвячена Голодомору, доповнила відсутність стенду, який за своїм змістом мав би конкретизувати експозицію, присвячену колективізації. У цілому стаття харківського агронома-економіста стала яскравим утіленням антирадянської пропаганди в умовах декомунізації 1941–1943 рр. У ній взяли участь науковці, журналісти та представники націонал-патріотичного табору Харкова. По суті, Степан Сосновий став засновником кліометричного методу, аналізу Голодомору 1932–1933 рр., основні параметри якого дадуть змогу прояснити демографічні втрати України на початку 1930-х років.

Незважаючи на революційний характер цінності його власних досліджень, учений іноді демонструє непослідовність. У своїх публікаціях Голодомор він називає як процесом знищення українського селянства, так і всього українського народу. Як можемо бачити, науковець вагався в думках щодо того, що Голодомор є втіленням актів геноциду і водночас соціоциду. Він називає селян-колективістів кріпаками або рабами. Неоднозначність його поглядів під час окреслення пріоритетних цілей у колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. Сосновий уважав, що ключовим мотивом дій кремлівського керівництва було прагнення примусово організувати працю селян у колгоспах, реалізувати ідеї світової революції та посилити індустріалізацію для створення

потужного військово-промислового комплексу. На думку авторів статті, ці історичні наративи є полем для наукової дискусії.

Не маючи доступу до достовірних даних, він не міг знати всіх складників радянської політики колективізації. Його дослідження в поєднанні із власним досвідом мали емоційний та емпіричний характер. У своєму короткому газетному есе Степан Миколайович не розкрив всі аспекти Голодомору, висвітливши найбільш вражаючі епізоди. При цьому він практично не використовував архівні матеріали, спираючись тільки на дані з офіційних джерел, поєднуючи ці дані з висновками і враженнями від побаченого та почутого за ці роки.

7. Висновки

Таким чином, пріоритетність і цінність наукової концепції Степана Соснового полягає у розкритті мотивуючих чинників більшовицького уряду під час проведення політики колективізації та передумов свідомої організації Голодомору в 1932–1933 рр. в Україні. На його думку, у цих процесах мотивуючі чинники сталінського керівництва визначалися політичним і економічним сегментами. При цьому основою стали політичні чинники, оскільки саме вони втілювали прагнення більшовиків до проведення світової революції і створення надпотужного військово-промислового комплексу.

Сосновий визначив економічні чинники як додаткові, зміст яких виражався в бажанні Кремля отримати кошти, необхідні для індустріалізації, за рахунок села. Це було можливо тільки за умови підпорядкування селян державі, причому повного контролю з боку більшовицькому уряду. За словами харківського агронома-економіста, ця ситуація залишалася незмінною наприкінці 1930-х років. Українські колгоспники, позбавлені прав власності, перетворилися на радянських кріпаків ХХ ст. Водночас колгоспи почали покладатися на послуги машинно-тракторних станцій (МТС). Вони зрозуміли, що знаходяться в лещатах податків і цін, установлених державою і МТС. Своєю чергою, самі колгоспники були вельми обмежені у сфері торгівлі та споживання товарів і послуг. Ці чинники перетворили їх на слухняну і безправну сіру масу – антропологічний ресурс тоталітарної моделі радянської держави, яка переживала період динамічного становлення.

З точки зору С. Соснового, сталінський «великий стрибок» 1930-х років став реальністю лише завдяки цілеспрямованому знищенню традиційного укладу життя в українському селі. Науковці ж описують мільйони жертв колективізації та Голодомору як жахливо високу й безглузду ціну, яку український народ змушений був заплатити за

абсурдний кремлівський соціалістичний експеримент.

Фактично наукова концепція Степана Соснового вважається першим неупередженим дослідженням Голодомору 1932–1933 рр., яка буде активно обговорюватися

істориками та демографами впродовж кінці 90-х років XX ст. – поч. XXI ст. Розроблений Степаном Сосновим алгоритм підрахунку жертв Голодомору став одним із ключових елементів оцінки Голодомору 1932–1933 рр. як акту систематичного геноциду українського народу.

Література:

1. Архів Одеського обласного управління Служби безпеки України (АООУСБУ) Спр. 022649. 135 арк.
2. Державний архів Харківської області (ДАХО) Ф. Р–5645. Оп. 3. Спр. 1 г. 58 арк.
3. Сосновий С. Що дали большевики українському селянству. Організація голоду, як засобу тероризувати селянство та примусити його працювати в колхозах. *Нова Україна*. 1942. Вересень 20. С. 3.
4. Сосновий С. Що дали большевики українському селянству. Організація голоду, як засобу тероризувати селянство та примусити його працювати в колхозах. (Закінчення статті про голод 1932–1933 років) *Нова Україна*. 1942. Вересень 27. С. 3.
5. Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках. *Нова Україна*. 1942. 8 листопада. С. 3.
6. Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках. *Ніжинські вісті*. 1942. Грудень 5. С. 2.
7. Сосновий С. Запам'ятаймо ці страшні цифри (Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках). *Голос*. 1942. Грудень 20. С. 3.

References:

1. AOOUSB (Arkhyv Odes'koho oblasnoho upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy) – AOOUSB [Archive of the Odessa regional department of the Security Service of Ukraine]. Spr. 022649. 135 ark. [in Ukrainian].
2. DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi obl.) – DAHO [Kharkiv Region State Archive]. F. R–5645. Op. 3. Spr. 1 h. 58 ark. [in Ukrainian].
3. Sosnovyi, S. Shcho daly bolshevyky ukrainskomu selianstvu. Orhanizatsiia holodu, yak zasobu teroryzuvaty selianstvo ta prymusyty yoho pratsiuvaty v kolkhozakh [What the Bolsheviks gave to the Ukrainian peasantry. Organizing famine as a means of terrorizing the peasantry and forcing it to work on collective farms] (1942). *Nova Ukraina – New Ukraine*, 20 veresen, S. 3. [in Ukrainian].
4. Sosnovyi, S. Shcho daly bolshevyky ukrainskomu selianstvu. Orhanizatsiia holodu, yak zasobu teroryzuvaty selianstvo ta prymusyty yoho pratsiuvaty v kolkhozakh. (Zakinchennia statii pro holod 1932 – 1933 rokiv) [What the Bolsheviks gave to the Ukrainian peasantry. Organizing famine as a means of terrorizing the peasantry and forcing it to work on collective farms. (End of article on the famine of 1932 – 1933)] (1942). *Nova Ukraina – New Ukraine*, 27 veresen, S. 3. [in Ukrainian].
5. Sosnovyi, S. Shcho daly bolshevyky ukrainskomu selianstvu. Vidrizky vid sadyb i zselennia z khutoriv [What the Bolsheviks gave to the Ukrainian peasantry. Segments of estates and settlements from farms] (1942). *Nova Ukraina – New Ukraine*, 8 lystopad, S. 3. [in Ukrainian].
6. Sosnovyi, S. Pravda pro holod na Ukraini v 1932 – 1933 rokakh [The truth about the famine in Ukraine in 1932 – 1933] (1942). *Nizhynski visti – Nizhyn News*, 5 hruden, S.2.
7. Sosnovyi, S. Zapamiataimo tsi strashni tsyfry (Pravda pro holod na Ukraini v 1932 – 1933 rokakh) [Let us remember these terrible figures (The truth about the famine in Ukraine in 1932 – 1933)] (1942). *Holos – Voice*, 20 hruden, S.3.

Стаття надійшла до редакції 31.10.2024
The article was received 31 October 2024

НИЗХІДНА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ В УРСР: НА ПРИКЛАДІ ДИСИДЕНТІВ

Федик Лідія Богданівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри права та публічного управління
ЗВО «Університет Короля Данила»
e-mail: lidiia.fedyk@ukd.edu.ua
orcid.org/0000-0003-2033-8087

Мета. На основі спогадів дисидентів проаналізувати причини та наслідки низхідної соціальної мобільності в УРСР. **Методи.** У роботі використано загальнонаукові методи аналізу і порівняння, які дали змогу виявити канали соціальної мобільності для різних соціальних прошарків радянського суспільства; системний метод був використаний при з'ясуванні чинників соціальної мобільності в УРСР. Історичний метод дав змогу розглянути проблему соціальних ліфтів та напрямів їхнього руху в конкретних історичних умовах. Оскільки основним джерелом дослідження були спогади українських дисидентів, застосовано герменевтичний метод. Водночас біографічний метод через розкриття окремих аспектів життя людини дав змогу зробити узагальнений аналіз проблеми низхідної соціальної мобільності та здійснити емпіричне підкріплення висунених теоретичних положень статті. **Результати.** У процесі дослідження встановлено, що горизонтальна (просторова) соціальна мобільність у СРСР була ускладнена через обмеження, встановлені державою (паспорт, прописка). Найбільш дієвими соціальними ліфтами в СРСР була освіта та армія. Установлено зв'язок між класовим походженням і соціальною мобільністю. Показано, що зміна соціального статусу людини не завжди була умовою для зміни її матеріального становища. У процесі вивчення спогадів українських дисидентів виявлено, що більшість із них походило із селянських або робітничих родин. Їхнім каналом соціального підйому була освіта. Однак обов'язковою умовою була участь у комсомолі, а в подальшому членство КПРС. **Висновки.** Як висхідна, так і низхідна соціальна мобільність була контрольована державою. Соціальний спуск був примусовим і супроводжувався втратою роботи і житла, можливості займатися професійною діяльністю. Сім'я та шлюб у випадку дисидентів, за умов втрати соціального статусу, призводили до соціальної деградації одного або всіх членів сім'ї.

Ключові слова: соціальна драбина, соціальні канали, дисиденти, УРСР, матеріальне становище, соціальний статус.

DOWNWARD SOCIAL MOBILITY IN THE USSR: THE CASE OF DISSIDENTS

Fedyk Lidiia Bohdanivna,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Law
Higher Educational Institution «King Danylo University»
e-mail: lidiia.fedyk@iful.edu.ua
orcid.org/0000-0003-2033-8087

Purpose. The purpose of the study is to analyze the causes and consequences of downward social mobility in the Ukrainian SSR based on the memoirs of dissidents. **Methods.** The work uses general scientific methods of analysis and comparison, which allowed to identify the channels of social mobility in different social strata of Soviet society; the systematic method was used to identify the factors of social mobility in the Ukrainian SSR. The historical method made it possible to consider the problem of social elevators and the directions of their movement in specific historical conditions. Since the main source of the study was the memoirs of Ukrainian dissidents, the hermeneutic method was used. At the same time, the biographical method, through the disclosure of certain aspects of a person's life, allowed for a generalized analysis of the problem of downward social mobility and empirical support for the theoretical positions put forward in the article. **Results.** The study found that horizontal (spatial) social mobility in the USSR was complicated by restrictions imposed by the state (passport, residence permit). The most effective social elevators in the USSR were education and the army. The relationship between class origin and social mobility is established. It is shown that a change in the social status of a person was not always a condition for changing his or her financial situation. The study of the memoirs of Ukrainian dissidents revealed that most of them came from peasant or working-class families. Their channel of social upward mobility was education. However, a prerequisite was participation in the Komsomol, and later membership in the CPSU. **Conclusions.** Both upward and downward social mobility was controlled by the state. The social descent was forced and was accompanied by the loss of work and housing, as well as the opportunity to engage

in professional activities. In the case of dissidents, family and marriage, in the conditions of loss of social status, led to the social degradation of one or all family members.

Key words: social ladder, social channels, dissidents, Ukrainian SSR, financial situation, social status.

1. Вступ

Для нормального функціонування держави важливими є оновлення її еліти та поповнення здібними управлінцями. Для цього діє такий суспільний механізм, як соціальний ліфт, який створює умови для соціально активних індивідів, піднімаючи їх соціальною драбиною та винагороджуючи в такий спосіб за старання та вміння. Соціальна мобільність стимулює розвиток людського потенціалу, інтелектуального та наукового прогресу, сприяє формуванню нових цінностей та створює умови для формування меритократії, тобто влади достойних. Ступінь соціальної мобільності часто використовується як показник рівня відкритості та рухомості суспільства і, навпаки, його консервативності, замкнутості. Відсутність соціальних ліфтів може свідчити про слабкість або відсутність демократичних традицій у країні, а також призводить до кризових станів та соціального напруження в суспільстві. Кадрова політика в державному та публічному управлінні в Україні засвідчує неефективність соціальних ліфтів, що зумовлюється збереженням такого рудимента радянської системи, як nepoтизм, – надання родичам або знайомим посад незалежно від їхніх професійних умінь. Це негативно впливає на всі сфери розвитку держави та суспільства, є джерелом соціальної напруги та формування недовіри суспільства до влади. Спотворене розуміння соціальної мобільності є спадком СРСР, і вивчення його коріння є передумовою для подолання першопричин і наслідків.

Мета статті – проаналізувати причини та наслідки низхідної соціальної мобільності на прикладі дисидентів в УРСР.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема соціальної мобільності переважно є сферою зацікавлення соціологів. Для роз'яснення понять, пов'язаних із цим явищем, у дослідженні були використані теоретичні положення Є.В. Сірого, П. Сорокіна, Е. Гіденса. Сучасні вітчизняні науковці детально вивчають проблеми соціальної мобільності в незалежній Україні, інколи здійснюючи ретроспективний огляд (В.В. Кривошеїна, М. Примуша, О.К. Садовнікова, О.В. Мовчан, С.М. Оксамитна). Соціальна мобільність у СРСР є предметом публіцистики, водночас окремого наукового дослідження, присвяченого низхідній соціальній мобільності, наразі немає.

2. Поняття соціальної мобільності та її основні види

Погоджуємося з визначенням В.В. Кривошеїна та М.В. Примуши про те, що соціальний

ліфт – це умовне найменування сукупності чинників, системи об'єктивних умов, принципів, вироблених громадськими інститутами й соціальними спільнотами, групами, закріплених у вигляді цілісної державної політики, що визначально впливають на формування вертикальної соціальної мобільності індивідів (Кривошеїн, Примуш, 2021: 65).

Отже, соціальний ліфт – це механізм суспільства, який дає можливість людині змінити свій соціальний статус. Однак процес може бути двовекторним.

Основні функції соціальних ліфтів:

- концентрація в еліті найкваліфікованіших і найдосвідченіших представників соціуму;
- поповнення еліти серед представників нижчих соціальних станів;
- перетворення світоглядних установок вищих верств населення на суспільну цінність, яку схвалюють усі члени соціуму (Соціальний ліфт, 2024).

Поняття соціального ліфта безпосередньо пов'язане з поняттям соціальної мобільності і було введено П. Сорокіним у 1927 р. Він визначав соціальну мобільність як будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта (цінності) з однієї соціальної позиції в іншу.

Соціальну мобільність зумовлюють:

1. Структурні зрушення в економіці.
2. Зміни характеру і змісту розподілу суспільної праці.
3. Послаблене закріплення працівників за соціальними і економічно-нерівноцінними видами діяльності.

Умови, що сприяють соціальній мобільності:

1. Соціальне походження.
2. Фінансові можливості.
3. Наявність престижних позицій.

Розрізняють два види соціальної мобільності:

- 1) мобільність як добровільне переміщення або циркуляція індивіда в межах соціальної ієрархії;
- 2) мобільність, яка зумовлюється структурними змінами (наприклад, індустріалізацією і демографічними чинниками). До чинників соціальної мобільності соціологи відносять професійну підготовку, систему суспільного устрою (відкритий чи закритий тип суспільства), приналежність до політичних партій, до нових релігій, різний рівень народжуваності в різних прошарках.

Питирим Сорокін уважав, що людині, для швидкої зміни свого статусу потрібно знайти зручний канал мобільності, тобто відповідний соціальний ліфт. Канали мобільності: армія; церква; освіта; сім'я (шлюб); бізнес (власність); держслужба; спорт; політика.

Виокремлюють два основні типи соціальної мобільності – вертикальну і горизонтальну. Горизонтальна мобільність передбачає переміщення людини або групи осіб без зміни соціального статусу. Під вертикальною мобільністю розуміють відносини, що виникають за переміщення індивіда або соціального об'єкта з одного соціального прошарку в інший. Тобто людина, використовуючи свої здібності, якості, можливості, піднімається або спускається по соціальних щаблях, переходить від нижчої соціальної групи до вищої соціальної групи (або навпаки). Таким чином, змінюється якість життя людини, її соціальний вплив у суспільстві (Тіденс, 1999).

Залежно від напрямку переміщення вирізняють висхідну мобільність (соціальний підйом, рух угору) і низхідну мобільність (соціальний спуск, рух униз). Між ними існує певна асиметрія: усі прагнуть підніматися, і ніхто не хоче опускатися соціальною драбиною. Як правило, висхідна мобільність – явище добровільне, а низхідна – вимушене.

Відповідно, і низхідна течія також має дві форми:

- перша полягає у падінні індивіда з більш високої соціальної позиції на нижчу, не руйнуючи при цьому вихідної групи, до якої він належав;
- друга форма проявляється в деградації соціальної групи у цілому, у пониженні її рангу на тлі інших груп або в руйнуванні її соціальної єдності.

Інтенсивність соціальної мобільності залежить від особливостей розвитку суспільства, економічної кон'юнктури, демократичності соціальних відносин, рівня життя населення (Телешун, 2020).

У кожному суспільстві існує особливий механізм, який контролює процес вертикальної мобільності. Цей контроль полягає, по-перше, у соціальному тестуванні індивідів із метою визначення для них адекватних соціальних функцій; по-друге, у відборі індивідів для певних соціальних позицій; по-третє, у відповідному розподілі членів суспільства за соціальними прошарками (Шокін, 2005: 78).

3. Соціальні ліфти у СРСР

Особливо цікавий в аспекті соціальної мобільності СРСР, де ключовим положенням було проголошено ідею соціальної рівності і справедливості, тобто можливості будь-якої людини доступу до соціальних благ та скористатися соціальним ліфтом. Горизонтальна мобільність у СРСР була ускладнена в плані переїзду в іншу країну, зміни громадянства, однак змінити місце роботи в рамках СРСР було простіше (хоча тут теж були певні обмеження, пов'язанні із системою паспортів і прописки).

Якщо проаналізувати біографії партійних і радянських керівників, директорів заводів

і генералів, то бачимо, що у складі Кабінету Міністрів УРСР, було таке представництво за соціальним походженням: Григорій Петровський – син кравця і ткалі, Влас Чубар, Панас Любченко, Микита Хрущов – вихідці із селянських родин, Михайло Бондаренко – із сім'ї коваля, В. Щербицький – із сім'ї робітника. Серед 11 очільників Міністерства торгівлі з 1934 по 1991 р. 4 були вихідцями із селянської сім'ї, 3 – із робітничої, 1 – із учительської. Із 27 народних комісарів землеробства УСРР – УРСР упродовж 1917–1991 р. 6 – із селянської, 3 – із робітничої, 1 – держслужбовця, 1 – орендаря, 4 – із сільської інтелігенції, 4 – із сільських ремісників. У Верховній Раді УРСР у 1947 р. робітників було 6,5, а селян – 13,7%, а в 1967 р. – 29,9% і 22,6% відповідно (Балакірева, 2014: 239). Отже, певні соціальні можливості виникали, але вони зумовлювалися певними вимогами.

Як стверджує М. Віхров, у період становлення СРСР та за часів сталінізму можна було спостерігати дію не так соціальних ліфтів, як соціальних катапульт: в умовах хаосу й браку кадрів, від якого потерпала більшовицька влада, декому вдавалося робити запаморочливі кар'єри. Але ці злети переважно завершувалися стрімким падінням (розстрілом, засланням тощо), а шанс піднятися мала невелика частка населення. Тим часом багатомільйонні верстви рухалися лише вниз, зазнаючи різних комбінацій терору, грабунку та закріпачення (Віхров, 2018).

Одним із важливих соціальних ліфтів була доступність освіти. Після революції 1917 р. порушився найважливіший принцип відбору – відбір за розумом, знаннями, старанністю. На зміну йому приходив відбір за «соціальним походженням», «анкетною», «партійною лінією». Тобто, як відзначає С.М. Оксамитна, держава як основний інституційний актор регулювала соціальний склад вступників до вищих навчальних закладів (Оксамитна, 2012: 214). Доступ до освіти здобули діти селян та робітників, і оскільки вони становили більшість населення СРСР, складалася ілюзія соціальної рівності та ефективної дії соціальної драбини. Водночас людині «не того» соціального походження, або та, що мала «соціально ворожих» батьків (поміщиків, купців, царських офіцерів, а в подальшому дисидентів), було практично неможливо здобути вищу освіту чи отримати хорошу роботу. Згодом такі самі труднощі виникли в дітей селян, якщо їх зарахували до куркулів і розкуркулили. Навіть якщо людина не потрапила під репресії, це не означало, що вона мала доступ до соціальних ліфтів. Найчисельніший клас у СРСР – селяни був і найбезправнішим. Більшовики фактично відновили кріпосне право. Радянські колгоспники не мали паспортів до 1961 р. А людина без паспорта не могла виїхати

зі свого села, за своїм бажанням змінити місце проживання. У певному сенсі колгоспники опинилися в становищі рабів, закріплених за землею. За спогадами дисидента В. Лісового, єдиним варіантом вирватися із села було вербування на лісозаготівлі, у радгоспи, на промислове будівництво, що здійснювалося в рамках оргнабору з видачею правлінням колгоспу тимчасового паспорта або довідки, які надавали право на пересування. Однак звільнитися з такого вербування можна було тільки шляхом комісування у зв'язку з хворобою (Лісовий, 2010). Ще один варіант вирватися із села – це служба в армії, після чого можна було залишитися працювати у місті. У таких випадках не потрібна була згода голови колгоспу та голови сільради. Голови колгоспів стали встановлювати «квоти» (один може працювати на будові, інші – у колгоспі). Сім'ї, які порушували рознарядку, наражалися на погрозу «відрізання» городів – іноді під час самої призьби.

4. Механізми державної політики щодо забезпечення висхідної соціальної мобільності в УРСР

У 1930-х роках СРСР захлиснула хвиля сталінських репресій, які з періодичністю, тільки в дещо менших розмірах, повторювалися у 1940-х та 1960–1970-х роках. Мільйони людей, визнаних «ворогами народу», комуністичний режим або знищив, або примусово «працевлаштував» у глухих кутах СРСР. У рамках цих кампаній обмежень зазнавали діти репресованих (Гуцула, 2015). Якщо вони хотіли здобути вищу освіту або влаштуватися на хорошу роботу, змушені були приховувати своє походження, підробляти анкети і навіть відмовлятися від батьків. Наприклад, Євген Пронюк, батько якого був засуджений за націоналістичну діяльність, щоб уникнути у зв'язку з наближенням 16-річчя обліку в спецкомендатурі, змушений був переселитися до Києва і влаштуватися робітником на завод (Пахолок, 2005). Дисидент М. Руденко згадує, як після його арешту обмежили можливість кар'єрного зростання його синові Олегові, який працював у науково-дослідному інституті (Руденко, 2020: 676). Донька дисидента Миколи Береславського Жанна Крижановська згадувала, що коли її батька заарештували, вона відчула на собі зміну ставлення у школі, хоча вчилася на відмінно. Окрім того, їй не давали змоги вступити до університету, поки носила дівоче прізвище. Вступила тільки на четвертий рік (Рацбарська, 2019). Тобто фактично їй був перекритий один з основних доступних для жінок каналів соціальної мобільності.

Для просування по соціальній драбині в УРСР були конкретні вимоги: хороша анкета, членство в партії і готовність виконати будь-який наказ партійного керівництва, володіння російською

мовою. Із поганою анкетою не тільки в партію, навіть у комсомол було не вступити. А безпартійним вхід у багато соціальних ліфтів був закритий. Членство в комсомолі стало необхідним атрибутом успішного просування молоді по соціальній драбині. Вступ до вишу абітурієнта, який не був комсомольцем, став практично неможливим. Наприклад, Михайло Горинь навчався на відділенні логіки та психології Львівського університету (1949–1955 рр.), у 1953 р. на деякий був відсторонений від навчання за відмову вступити в комсомол.

Комсомол підготував багатьох державних лідерів союзного рівня. Свого часу комсомольськими працівниками були генеральні секретарі ЦК КПРС Ю. Андропов, М. Горбачов, а п'ять перших секретарів ЦК ВЛКСМ із часом стали міністрами (Балакірева, 2014: 239). Найбільш удалих управлінців із регіонів запрошували в міністерства і відомства. Тобто найкращі управлінські кадри «вимивалися» у Москву й асимілювалися.

У цілому для вихідця зі звичайної міської чи сільської родини в УРСР були доступні такі «соціальні ліфти»:

робітник – стартовий соціальний рівень;
інженер – це теж не ліфт, відсутнє «поліпшення рівня життя» (більшість інженерів мали гірше матеріальне становище робітників);

науковець – науковий співробітник за матеріальним становищем суттєво не відрізнявся від робітника. Зарплата молодшого наукового співробітника була в півтора рази менше зарплати кваліфікованого робітника, а зарплата доктора наук і старшого наукового співробітника трохи перевищувала зарплату слюсаря-налагоджувальника 6-го розряду. Те ж саме стосувалося і «творчих людей»: художників, письменників, музикантів. Водночас наукова робота давала можливість доступу до певних благ. Так, дисидент Є. Пронюк ще до арешту, працюючи в Інституті філософії АН УРСР, претендував на отримання квартири (Пронюк, 2012: 211);

управлінець – єдиний реальний соціальний ліфт. Кар'єра управлінця, керівника (партійного, радянського чи господарського) давала реальну змогу поєднати підвищення соціального статусу і рівня життя. Однак управлінець, починаючи з будь-якого рівня, зобов'язаний був бути членом комуністичної партії. Як згадує М. Руденко, номенклатурний працівник мав дві заробітні платні – офіційну і в конверті (загальний розмір зарплати досягав 1000 крб.). Належність до номенклатури давала можливість на поїздки за кордон, елітне житло (М. Руденко мав двокімнатну квартиру, отримав путівку у круїз довкола Європи, а далі досить високий добробут – 6-кімнатну дачу в Кончі-Заспі, 4-кімнатну квартиру в центрі Києва, автомашину «Волгу» з персональним водієм (Руденко,

2020: 351). Його дружина працювала медсестрою у партійному санаторії, а в подальшому, захистивши кандидатську дисертацію, працювала на посаді асистента у Медичному інституті імені Богомольця і парторгом.

Дисидент Василь Лісовий – виходець із сім'ї колгоспників, батько якого загинув на фронті під час Другої світової війни. Упродовж 1960-х років спостерігається зростання Василя Лісового по соціальній драбині. Закінчивши історико-філософський факультет Київського держуніверситету (1962 р.), він працював викладачем філософії Тернопільського медінституту, у подальшому молодшим науковим співробітником в Інститут філософії АН УРСР (1969–1972 рр.). Однією з причин успішного просування став вступ у 1965 р. до КПРС. Робота викладачем давала доступ до соціальних благ, оскільки створювала можливість отримати квартиру. В. Лісового було обрано секретарем комсомольської організації молодших викладачів (асистентів), і він отримав квартиру.

Поширеним ліфтом у СРСР була армія, завдяки якій молодь із віддалених місцевостей їхала на два роки далеко в інші місця, отримувала нові навички, вивчала мову, іншу культуру, знайомилася з людьми з інших республік, тобто проходила повний етап соціалізації. Військова служба рекламувалася як дієвий соціальний ліфт для чоловіків. Найбільш ефективно армія як соціальна драбина функціонує у воєнний час. Прикладом став М. Руденко, який зміг дослужитися до підполковника, а в подальшому отримати посаду відповідного редактора газети «Дніпро» (Руденко, 2020: 184). За спогадами В. Лісового, його група в університеті (27 студентів і п'ять студенток) складалася зі «старших» та тієї молоді, що вступила в університет після закінчення школи. Переважна частина «старших» була демобілізованими офіцерами – як наслідок хрущовської ініціативи скорочення армії. Це було вже друге поповнення студентського середовища офіцерами, звільненими в «запас» (вони мали переваги під час зарахування у виші). Як і мало бути, вони були здебільшого членами партії (Лісовий, 2010).

Інститути освіти і виховання завжди служили потужним каналом соціальної циркуляції. Такий же підхід був і в СРСР. Вища освіта була перепусткою до хорошої посади. Однак здобути вищу освіту, не будучи членом комсомолу, а в подальшому комуністичної партії, було практично неможливо. В. Лісовий згадує, що під час вступу в 1956 р. на історико-філософський факультет детально перевірялася автобіографія. Важливим був також мовний критерій, який іноді заміняв етнічну належність. Знання російської мови було обов'язковою передумовою просування по соціальній драбині. Так, М. Руденко згадував, що повсякденною мовою спілкування була російська,

і коли він почав пробувати писати українською, це було дуже складно, оскільки словники, якими він користувався для перекладу, подавали слова-суржик (Пронюк, 2012: 426).

5. Обмеження соціальної мобільності дисидентів в УРСР

Кардинально змінювався рух по соціальній драбині, якщо людина потрапляла у категорію політично неблагонадійних або ворогів народу. Наприклад, М. Руденко після спроби негласно допомогти письменниці Зінаїді Тулуб потрапив у категорію політично неблагонадійних, після чого розпочалися перші гоніння, що позначилося на його матеріальному становищі. Його звинуватили у свідомій розтраті партійних внесків, що вважалося найганебнішим учинком і каралося позбавленням партквитка та виключення з партії (Руденко, 2020: 244, 269). Хоча спроба виключення з партії завершилася невдачею, М. Руденка зняли з посади відповідального редактора журналу «Дніпро» у 1952 р. Починаючи з 1963 р. починається його зсув по соціальній драбині. М. Руденко описує ці етапи так: не популяризувати як письменника, не видавати твори за авторством неблагонадійної особи, виключити з партії та Спілки письменників України і арешт (Руденко, 2020: 377).

Відмова в публікації сильно погіршувала матеріальне становище письменника. У 1974 р. під приводом обміну партквитків М. Руденка позбавили квитка за лист до ЦК, а зі Спілки письменників виключили «за моральне розкладення і метафізичне спотворення марксизму» (Руденко, 2020: 477, 488). У результаті письменникові довелося працювати нічним сторожем із зарплатнею 70 крб. У 1975 р. за спробу виробити пенсію М. Руденкові почали створювати перепони в отриманні пенсійної книжки. Її він отримав зі значними труднощами, після обстеження в лікарні. Після чого отримав пенсію у розмірі 120 крб. Це дало йому змогу припинити сторожування (Руденко, 2020: 531). Після арешту і відбуття покарання у 1984 р. поселився у кімнаті в гуртожитку і працював сторожем у шкіряно-кожуховому цеху, отримуючи до пенсії 80 крб., у подальшому двірником (Руденко, 2020: 674). Київську квартиру після арешту забрали за приводом того, що жильці не з'являлися пів року за місцем проживання.

Аналогічна ситуація була у Є. Пронюка, якому не дали можливості захистити дисертацію, не видали підготовлену ним монографію, а на роботі не дали квартиру (Пронюк, 2012: 130).

Типовим прикладом є доля Данила Шумука, який був вихідцем із бідної селянської родини, пройшов шлях від переконаного комуніста і секретаря партії місцевого осередку, в подальшому вчителя, учасника ОУН, політв'язня. Після

звільнення з ув'язнення він повертався на Полісся у рідне село у 1956 р. Спроба влаштуватися на роботу у м. Дніпропетровськ виявилася невдалою через відсутність прописки (Шумук, 1983: 332). Після другого арешту і звільнення у 1967 р. Д. Шумук працював сторожем у піонерському таборі у м. Богуслав за 80 крб. на місяць, не маючи перспектив на пенсію чи влаштування особистого життя (Шумук, 1983: 383, 386).

Після арешту в липні 1972 р. (за звинуваченням у проведенні антирадянської агітації та пропаганди / год. 1 ст. 62 КК УРСР) та засудження до семи років позбавлення волі розпочинається низхідний рух Василя Лісового по соціальній драбині. Його виключили з КППС та позбавили кандидатського ступеня. Після відбуття покарання Василь Лісовий працював учнем токаря токарного верстата, але із цієї посади його в 1979 р. звільнили. Окрім того, була негласна вказівка не приймати його на роботу. У подальшому він працював у колгоспі у корівнику, щоб не потрапити під статтю про «тунеядство». Після другого терміну заслання, що закінчився 8 травня 1983 р., для В. Лісового основною проблемою стали пошуки праці. Формальною відмовою було посилення, що маю диплом про вищу освіту, а відділи кадрів не мають права зарахувати таких на працю низької кваліфікації. Тільки після звернення за допомогою до КДБ він отримав посаду молодшого наукового співробітника Музею історії Києва з випробувальним терміном. Тільки з 1987 р. Василь Лісовий зміг влаштуватися вчителем у сільській школі, а з 1989 р. поновитися на посаді наукового співробітника Відділу історії української філософії (Лісовий, 2010).

Михайло Горинь, маючи освіту вчителя філології, працював учителем, завідуючим кабінету, інспектором Стрілківського райвно, а в подальшому директором школи і психологом в Експериментальній науково-практичній лабораторії у Львові (Горинь, 2005: 3). Після арешту в 1965 р. і звільнення з ув'язнення у 1971 р. отримав заборону працювати за фахом (спроби поновитися на попередній посаді чи отримати посаду викладача виявилися невдалими) і не мав змоги прописатися у Львові, де мешкала його родина. Щоб уникнути звинувачення у «дармоїдстві», змушений був

улаштуватися кочегаром, попередньо пройшовши відповідні курси. Як жартував Михайло Горинь, «не знаю, чи це правильно буде, але мені здається, що я перший на Україні відкрив новий фах для українських політв'язнів. Це був фах кочегара». Надалі була праця машиністом на будівництві хімкомбінату в Рівненській обл. Із вересня 1972 р. працював кочегаром у котельнях Львова, із 1977 р. – психологом на заводі «Кінескоп». Після другого арешту і звільнення, хоча це припало вже на період перебудови, влаштуватися за фахом теж не було можливості. Михайло Горинь знову влаштувався за своїм «новим» фахом – кочегаром (Овсієнко, Кіпіані, 2008).

Іван Світличний – виходець із бідній сім'ї, який закінчив факультет української філології Харківського державного університету і аспірантуру в Інституті літератури АН УРСР, після співпраці з дисидентами став персоною поза законом. Із кожної роботи його просили звільнитися «за власним бажанням». Після другого арешту 1972 р. дружину Івана звільняють «за власним бажанням», сестру Надію заарештовують, а її дворічну дитину передають під опіку іншої сестри – Марії, чоловік якої – член КППС (Кубишкіна, 2023).

6. Висновки

Отже, система соціальних ліфтів у СРСР була складовою частиною загальнодержавної системи ротації еліт. Однак у СРСР був порушений природний добір кадрів, оскільки він зумовлювалося класовим підходом. Відповідно, соціальна мобільність визначалася не здібностями, а лояльністю до держави, рівнем володіння російською мовою та соціальним походженням. Можливості просування була позбавлена в СРСР більшість селянства та представників дисидентства. Висхідний рух по соціальній драбині та зміна соціального статусу не завжди були гарантією покращення матеріального становища. Водночас низхідний рух був його обов'язковою умовою. Низхідний соціальний рух був примусовим і, як правило, породжувався навмисними обмеженнями з боку органів державної влади. Подальшого розроблення потребує аналіз низхідної соціальної мобільності інших груп населення в УРСР.

Література:

1. Кривошеїн В.В., Примуш М.В. Соціальні ліфти як механізм реалізації державної молодіжної політики. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія «Політичні науки»*. 2021. № 6. С. 63–68.
2. Соціальний ліфт. 2024. URL: <https://tsikavi-fakty.com.ua/sotsialnyj-lift/> (дата звернення: 14.10.2024).
3. Гіденс Е. Соціологія / пер. з англ. Київ: Основи, 1999. 726 с.
4. Телешун С. Які складові, базові елементи та технологічна дія «ліфтів»? 2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3114222-socialni-lifti-ak-tudi-potrapiti.html> (дата звернення: 14.10.2024).

5. Щокін Г. Закони соціальної структури, мобільності й стратифікації (продовження). *Персонал*. 2005. № 8. С. 76–81.
6. Процеси соціальної мобільності в сучасному українському суспільстві : колективна монографія / О.М. Балакірева та ін. ; за ред. О.М. Балакіревої. Київ, 2014. 288 с.
7. Віхров М. Соціальні ліфти: довгий шлях нагору. *Український тиждень*. 2018. № 48(576). 29 листопада.
8. Оксамитна С.М. Структурна зумовленість міжгенераційної соціальної мобільності : дис. ... д-ра соціол. наук : 22.00.03. Київ, 2012. 377 с.
9. Лісовий В.С. Спогади. 09.08.2010. URL: <https://museum.khpg.org/1281364212> (дата звернення: 18.10.2024).
10. Гуцула В. Доля дітей «ворогів народу» в СРСР. 21.11.2015. URL: <https://zbruc.eu/node/44121> (дата звернення: 18.10.2024).
11. Пахолок Т. Пронюк Євген Васильович. 19.04.2005. URL: <https://museum.khpg.org/1113936910> (дата звернення: 18.10.2024).
12. Руденко М. Найбільше диво – життя. Спогади. Київ : Кліо, 2020. 696 с.
13. Рацибарська Ю. «Він вболівав за Україну» – дочка дисидента Береславського, який виступив проти влади СРСР. 13.09.2019 URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29878868.html> (дата звернення: 18.10.2024).
14. Пронюк Є. За хліб не платять свободою. Київ : Фенікс, 2012. 368 с.
15. Шумук Д. Пережите і передумане. Спогади і роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань під трьома окупаціями України (1921 – 1981). Детройт : Українські вісті, 1983. 536 с.
16. Горинь М. Листи з-за ґрат. Харків : Фоліо, 2005. 288 с.
17. Овсієнко В.В., Кіпіані В.Т. Я вам скажу таке... Інтерв'ю Михайла Гориня Вахтангові Кіпіані та Василеві Овсієнку 7 та 19 грудня 1999 року. 21.09.2008. URL: <https://museum.khpg.org/en/1222015125>
18. Кубишкіна Я. Носій небезпечного знання і опора шістдесятників – Іван Світличний. 20.09.2023. URL: <https://chytomo.com/ivan-svitlychnyj-krytyk-dysydent-i-uliublenets-shistdesiatnykiv/> (дата звернення: 18.10.2024).

References:

1. Kryvoshein, V.V., Prymush, M.V. (2021). Sotsialni lifty yak mekhanizm realizatsii derzhavnoi molodizhnoi polityky [Social lifts as a mechanism for implementing state youth policy]. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylya Stusa, Ser.: Politychni nauky*, № 6, pp. 63–68. [in Ukrainian]
2. Sotsialnyi lift [Social elevator]. URL: <https://tsikavi-fakty.com.ua/sotsialnyj-lift/> (last accessed 14.10.2024) [in Ukrainian]
3. Gidens, E. (1999). Sotsiolohiia: per. s anhl. [Sociology: trans. from English]. Kyiv: Osnovy, 726 p. [in Ukrainian]
4. Teleshun, S. (2020). Yaki skladovi, bazovi elementy ta tekhnolohichna diia «liftiv»? [What are the components, basic elements and technological effect of “elevators”?] <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3114222-socialni-lifti-ak-tudi-potrapiti.html> (last accessed 14.10.2024). [in Ukrainian]
5. Shchokin, H. (2005). Zakony sotsialnoi struktury, mobilnosti y stratyfikatsii (prodovzhennia) [Laws of social structure, mobility and stratification (continued)]. *Personal*, № 8, pp. 76–81. [in Ukrainian]
6. Balakirieva, O.M., Sereda, Yu.V., Dmytruk, D.A. (2014). Protsesy sotsialnoi mobilnosti v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi: kol. monohr. [Processes of social mobility in modern Ukrainian society: a monograph.]. K., 288 p. [in Ukrainian]
7. Vikhrov, M. (2018). Sotsialni lifty: dovhyi shliakh nahoru [Social elevators: a long way up]. *Ukrainskyi tyzhden*, № 48 (576), 29 Lystopada. [in Ukrainian]
8. Oksamytna, S.M. (2012). Strukturna zumovlenist mizhheneratsiinoi sotsialnoi mobilnosti: dys. ... d-ra sotsiol. nauk : spets. 22.00.03. [Structural determination of intergenerational social mobility: dissertation for doctor's degree of Sociology Sciences on speciality 22.00.03]. K., 377 p. [in Ukrainian]
9. Lisovyi, V.S. (2010). Spohady [Memories]. 09.08.2010. URL: <https://museum.khpg.org/1281364212> (last accessed 18.10.2024) [in Ukrainian]
10. Hutsula, V. (2015). Dolia ditei «vorohiv narodu» v SRSR [The fate of children of «enemies of the people» in the USSR]. URL: <https://zbruc.eu/node/44121> (last accessed 18.10.2024) [in Ukrainian]
11. Pakholok, T. (2005). Proniuk Yevhen Vasylovych [Yevgeniy Pronyuk]. 19.04.2005. URL: <https://museum.khpg.org/1113936910> (last accessed 18.10.2024) [in Ukrainian]
12. Rudenko, M. (2020). Naibilshe dyvo – zhyttia. Spohady [Life is the greatest miracle. Memories]. Kyiv: Klio, 696 p. [in Ukrainian]

13. Ratsybarska, Yu. (2019). «Vin vbolivav za Ukrainu» – dochka dysydenta Bereslavskoho, yakyi vystupyv proty vlady SRSR [«He was rooting for Ukraine» is the daughter of the dissident Bereslavsky, who opposed the USSR government] URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29878868.html> (last accessed 18.10.2024) [in Ukrainian]
14. Proniuk, Ye. (2012). Za khlib ne platiat svobodoiu [You don't pay for bread with freedom]. Kyiv: Feniks, 368 p. [in Ukrainian]
15. Shumuk, D. (1983). Perezhyte i peredumane. Spohady i rozдумы ukrainskoho dysydenta-politviaznia z rokiv blukan pid troma okupatsiiamy Ukrainy (1921–1981). [Survived and rethought. Memoirs and reflections of a Ukrainian dissident political prisoner from the years of wandering under three occupations of Ukraine (1921–1981)]. Detroit: Vydavnytstvo «Ukrainski visti», 536 p. [in Ukrainian]
16. Horyn, M. (2005). Lysty z-za hrat [Letters from behind bars]. Kharkiv: Folio, 288 p. [in Ukrainian]
17. Ovsienko, V.V., Kipiani, V.T. (2008). Ya vam skazhu take...interviu Mykhaila Horynia Vakhtangovi Kipiani ta Vasylevi Ovsienku 7 ta 19 hrudnia 1999 roku [I'll tell you this... Mykhailo Horyn's interviews with Vakhtang Kipiani and Vasyl Ovsienko on December 7 and 19, 1999]. 21.09.2008. URL: <https://museum.khpg.org/en/1222015125> (last accessed 18.10.2024) [in Ukrainian]
18. Kubyshkina, Ya. (2023). Nosii nebezpechnoho znannia i opora shistedesiatnykiv – Ivan Svitlychnyi [Ivan Svitlychnyi is the bearer of dangerous knowledge and the support of the Sixties]. URL: <https://chytomo.com/ivan-svitlychnyj-krytyk-dysyident-i-uliublenets-shistedesiatnykiv/> (last accessed 18.10.2024) [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 25.10.2024
The article was received 25 October 2024

ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ХЕРСОНА ТА РІЛЬ ЄВРЕЙСТВА В ЙОГО УПРАВЛІННІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Черемісін Олександр Вікторович,

доктор історичних наук,

професор кафедри історії, археології та методики викладання

Херсонського державного університету

e-mail: al.cheremisin@gmail.com

orcid.org/0000-0003-0173-0489

Мета дослідження – введення до наукового обігу нових джерел з історії вивчення єврейської історії та історії міського самоврядування Херсона на початку ХХ ст. Документ, який публікується у цій статті, є повнотекстовою копією особистої думки губернатора Херсонської губернії щодо модернізації порту у 1908 р. Джерело раніше зберігалося у Ф. 1. Канцелярія Херсонського губернатора Державного архіву Херсонської області. **Методологічною основою дослідження** стали такі методи, як аналіз, синтез, а також методи археографії відповідно до правил публікації текстів кінця XVIII – початку ХХ ст. **Основні результати дослідження.** Центральне місце джерела, що публікується, займає особиста думка губернатора Херсонської губернії Бантиша Федора Олександровича щодо модернізації порту Херсона на початку ХХ ст. Цими питаннями займалися органи міського самоврядування, і в процесі проведення робіт губернатору не сподобалася їхня ідейна та змістова наповненість. На його думку, міське самоврядування нераціонально проводило модернізацію порту, оскільки це прив'язувало торгівлю Херсона до залежності від Миколаєва і Одеси. У ході свого розслідування він виявив, що міським самоврядуванням Херсона керують ззовні євреї, які пов'язані бізнесовими інтересами з одеськими крупними фінансистами того часу. У відповідь на ці явища губернатор виклав свої ідеї декількома листами до органів центральної влади, у яких пояснював, що найбільш удакою ідеєю буде проводити модернізацію порту в іншому напрямі, що полегшить доставку вантажів і хліба з лівобережної частини Дніпра, а у загальному підсумку призведе до зростання ролі херсонського порту і допоможе виграти конкуренцію у Олександрівська та Миколаєва. У цілому Ф.О. Бантиш висловлював негативне враження від дій органів міського самоврядування, оскільки побачив, що воно повністю попало під вплив групи, якою керував впливовий і заможний єврей Моїсей Семенович Рабінович. Тому на сторінках цього документа розгортається справжня жива історія міста Херсона, яка дає зрозуміти, хто керував містом насправді. Окрім цього, документ насичений багатьма статистичними даними і відсилками до інших документів, які не дійшли до наших днів, і надає розгорнуту картину взаємовідносин влади на різних рівнях: центральному, регіональному, міському.

Ключові слова: Південь України, Херсон, Державний архів Херсонської області, архівна евристика, джерело.

SOURCE ON THE HISTORY OF KHERSON MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT AND THE ROLE OF JEWS IN ITS ADMINISTRATION IN THE EARLY 20TH CENTURY

Cheremisin Oleksandr Viktorovich,

Doctor of Historical Sciences,

Professor at the Department of History, Archaeology and teaching methods

Kherson State University

e-mail: al.cheremisin@gmail.com

orcid.org/0000-0003-0173-0489

The purpose of the research is to introduce new sources for studying the Jewish history and the history of the municipal self-government of Kherson in the early 20th century into scientific discourse. The document presented in this article is a full-text copy of the personal opinion of the Governor of Kherson Gubernia on modernizing the port in 1908. This source was previously kept in F.1. The Office of Kherson Governor of the State Archive in Kherson region. **The methodological foundation** includes scientific methods of analysis, synthesis, and archaeological methods in accordance with the rules of publishing tests in the late 19th – early 20th centuries. **The main research results.** The central part of the published source is occupied by the personal opinion of the Governor of Kherson Gubernia, Bantys Fedir Oleksandrovych, on modernizing the port of Kherson in the early 20th century. The municipal government dealt with this issue, and the governor did not like the ideas and the content of their actions in the process of implementation. In his opinion, the municipal self-government did not modernize the port efficiently since Kherson's trading operations depended on Mykolaiv and Odesa. His investigation allowed him to find out that the municipal self-government of Kherson was

run from the outside by Jews who had business interests with major Odesa financiers of that time. Responding to this situation, the Governor conveyed his ideas in several letters to the central government, explaining that the most successful idea would be to modernize the port in a different direction, which would facilitate the delivery of commodities and bread from the left bank of the Dnipro and, as a result, would increase the role of Kherson port and help it win the competition with Oleksandrivsk and Mykolaiv. Overall, Bantys F. O. had a negative impression of the actions of the municipal self-government, as he saw that it was completely under the influence of the group managed by the influential and wealthy Jew Moses Semenovych Rabinovich. Therefore, the pages of this document depict an authentic living history of the city of Kherson, which allows an understanding of who really governed the city. In addition, the document is full of statistical data and references to other documents that have not survived and presents a detailed picture of relationships between the authorities at different levels: central, regional, and municipal.

Key words: the South of Ukraine, Kherson, the State Achieve of Kherson region, archival heuristics, source.

1. Вступ

Актуальність теми цілком залежить від глибинної зміни уявлень про Південь України на сучасному етапі повномасштабної війни росії проти українського народу. Це трансформує розуміння історії України загалом та історію Херсона зокрема. Перебуваючи в окупації, місто було пограбоване російськими загарбниками, зокрема було вивезено велику кількість першоджерел. Тому важливо зберегти національну пам'ять та історію міста Херсон шляхом публікації і введення до наукового простору документів, які відображали його історію кінця XVIII – початку XX ст. Ба більше, з'являється бачення, що Південну Україну в цілому та Херсон зокрема потрібно історично розглядати як суто модерний український регіон, який мав широкі можливості розвиватися в руслі західноєвропейської культури.

До вивчення проблем історії Півдня України та Херсону багато дослідників уже зробили неоціненний внесок, але маємо знову звернутися до переосмислення історії регіону та доповнити її раніше неопублікованими джерелами. Останніми роками побачило світ багато історичних досліджень про розвиток Півдня України, зокрема В. Константинової (Константинова, 2010), А. Дорошевої (Дорошева, 2009), М. Шитюка, В. Щукіна (Шитюк, Щукін, 2008) та ін., присвячених переважно етнічному, соціальному та релігійному просторам Півдня України. У них водночас частково відображена й історія міського самоврядування Херсона. Однак, незважаючи на наявність загальних історичних студій, присвячених історії Півдня України, слід підкреслити, що у попередніх дослідженнях автори не зверталися до археографічної публікації першоджерел.

Метою статті є публікація та введення до наукового обігу листа губернатора Херсонської губернії, який зберігався до повномасштабного вторгнення у Державному архіві Херсонської області (ДАХО. Ф.1. Оп.1. Спр. 57. 20 арк.).

Цей документ є безцінним джерелом історії Херсона, оскільки розкриває модерні соціокультурні реалії, адже його автор фіксував власні спостереження в режимі реального часу. Стурбований долею модернізації херсонського порту,

губернатор Федір Олександрович Бантиш доніс до нас багато подробиць тогочасного життя, і це дає змогу по-новому подивитися на внутрішні проблеми взаємовідносин влади різного рівня і визначити, хто насправді був господарем міста.

2. Загальна характеристика документа

Джерело, яке публікується, зберігалось до повномасштабного вторгнення у Державному архіві Херсонської області Ф. 1. Канцелярія Херсонського губернатора Оп. 1. Спр. 57. 20 арк. Автор цього документа був Херсонський губернатор Федір Олександрович Бантиш, який був призначений на посаду у 1907 р. і з самого початку свого губернаторства розпочав активно впливати на місцеве життя.

Лист написаний каліграфічним почерком і у своєму змісті відображує основні особливості місцевого життя і багато подробиць у взаємовідносинах місцевих еліт включно з характеристикою органів місцевого самоврядування. Розповідь губернатора розпочинається із зазначення особливостей географічного становища Херсона і справ, якими опікується міська управа разом з управлінням херсонського порту і керівництвом біржового комітету.

Час написання документа можна датувати кінцем листопада або початком грудня 1908 р., оскільки останній місяць, який згадується в листі, – це листопад. Саме напередодні написання листа губернатором в історії Херсона відбувалися прискорені процеси модернізації херсонського морського порту, завершилася перша революція 1905–1907 рр., будувалася залізниця, яка пов'язала місто з Миколаєвом і Одесою, обговорювались ідеї пов'язати між собою залізницею порт і залізничну станцію тощо. Усі ці процеси спричинили в Херсоні неабияку бізнесову активність, і до багатьох розробок залучилося не тільки міське самоврядування, а й бізнес-середовище, яке досить швидко стало лідером місцевих суспільно-політичних і економічних розробок.

Сам лист губернатора об'ємний, складається з 20 сторінок в оригіналі, і умовно його можна поділити на кілька частин:

1. Загальні роздуми про становище морських портів і залізниць в імперії.

2. Визначення економічного потенціалу самого міста Херсона і яким шляхом йому краще розвиватися.

3. Власні пропозиції губернатора щодо шляхів розвитку Херсона.

4. Характеристика діяльності міського самоврядування Херсона в царині модернізаційних процесів.

5. Визначення ролі євреїв як керуючої бізнес-еліти міським самоврядуванням.

Згодом губернатор вдається в детальний опис того, яким чином можна покращити зерноторгівлю, яка проводилася через морський порт Херсона, і всіх тих негараздів, які супроводжували цей нелегкий процес. Губернатор доходить висновку, що херсонське самоврядування, якому він особисто надавав виключно негативну характеристику, своєю діяльністю забезпечувало переваги миколаївського і одеського портів, прив'язуючи саме до них херсонську торгівлю.

Відповідаючи на питання, чому так відбувається, Бантиш доходить висновку, що херсонська міська дума разом з управою не представляли собою самостійний орган, адже попали в залежність від фінансових кіл. Центральною фігурою тут виступав херсонський мільйонер єврейського походження Моїсей Семенович Рабінович – керівник біржевого комітету, який, не будучи гласним міського самоврядування, прилаштувався керувати самоврядуванням у своїх інтересах, а міська управа повністю знаходилася під його керівництвом.

Таку ситуацію губернатор уважав неправильною і розпочав боротьбу за те, щоб установити в місті своє керівництво, оскільки себе вважав найбільш авторитетною і професійною людиною, а місцеве керівництво називав аматорським і непрофесійним.

До центральної влади він написав декілька листів, шукаючи підтримки, проте марно, оскільки М.С. Рабінович під час власних візитів до столиці зміг отримати прихильність у правлячих колах імперії і заручитись їхньою підтримкою.

Лист губернатора водночас має багато відсилок до минулого, оскільки він уважав, що дореформенний період був часом губернаторів, коли вони дійсно були господарями губернії і жодні органи не могли виступати альтернативою їх правління.

Відносно 1908 р. Ф.О. Бантиш, цілком раціонально оцінюючи складну ситуацію, доходить невтішного висновку, що правлять уже фінансові кола і жодна влада, навіть в особі губернатора, уже не становить ні для кого авторитету. Так, наприклад, губернатор яскраво описав, що справжніми господарями є євреї на чолі з М.С. Рабіновичем,

який є дуже заможним, авторитетним і впливовим. Він має талант оратора, може особисто вплинути на багатьох людей, які й підтримують його ідеї. Водночас губернатору вдалося встановити фінансові зв'язки М.С. Рабіновича з одеськими фінансовими колами з підтримкою в органах центральної влади.

У цілому губернатор доходить невтішного висновку, що протистояти такій розгалуженій системі йому не під силу, хоча його ідеї щодо подальшого розвитку торговельних напрямів Херсону були досить раціональними і продуманими. Вони полягали в тому, щоб полегшити перевезення зерна для хлібної торгівлі з лівого на правий берег Дніпра. Із цією метою Бантиш пропонував використати переправу через Олешки до Херсону і на правому березі модернізувати херсонський порт шляхом збільшення причальної лінії, будівництва необхідної інфраструктури тощо. Це, на його думку, надало б можливість виграти конкуренцію не тільки в плані зерноторгівлі з Миколаєвом, а й з Олександрівськом у плані торгівлі природними ресурсами Донбаського вугільного басейну.

Натомість його план не було підтримано ні місцевою владою, ні центральною на відміну від планів міського самоврядування під впливом ідей М.С. Рабіновича.

Частково автор уже використовував зміст цього документа у своїй докторській дисертації «Міське самоврядування на Півдні України у 1785–1917 рр.» (Черемісін, 2017), але тільки зараз виникла можливість опублікувати повнотекстовий варіант першоджерела завдяки підтримці Меморіального фонду єврейської культури.

Его Высокопревосходительству Господину Председателю Совета Министров

Приняв губернию и присматриваясь к разному рода отраслям управления, я не мог не обратить внимания на быстро развивающуюся деятельность херсонского порта. Ознакомившись с положением дела по докладам начальника порта Н.Ф. Исакова по журналам портового присутствия и докладам городской думы, биржевого комитета и другим документам, я неоднократно беседовал с местными общественными деятелями, судовладельцами, с разовыми агентами и даже, в частности, с совещаниями со всей думой города Херсона.

В беседах этих я хотел выяснить действительные и насущные потребности херсонского порта, имеющего, по моему мнению, громадную будущность. В представлении своем, лично мною врученном Господину Министру торговли и промышленности во время посещения им Херсона я резюмировал сводку всех пожеланий и замечаний, заинтересованных в благоустройстве порта

учреждений. Вручая его Высокопревосходительству эту записку, докладывал, что лично я расхожусь с некоторыми положениями в этой записке выраженными. Но подписалось желание к его приезду хоть на чем-нибудь свести разноречивые мнения заинтересованных в этом вопросе лиц и учреждений, почему я просил его Высокопревосходительство разрешить мне предстать ему свои соображения по этому вопросу в письменном виде за краткостью пребывания Господина Министра в Херсоне, на что и получил любезное согласие.

Журнал портового присутствия от 20 августа достаточно полно осветил затронутый вопрос. Кроме того, я просил Министра вызвать начальника порта для дачи личных объяснений и подтвердил свои личные доводы телеграммой и письмом уже мною в копиях, препровожденных Вашему Превосходительству, почему я не считал себя в праве беспокоить Министра торговли и промышленности подробным своим докладом. Ныне же суть дополнения к письму моему считаю долгом изложить Вашему Превосходительству следующие по этому вопросу подробные соображения.

Херсон лежит глубоко в устье реки Днепра, защищен крепостью Очаков, длинным 66 верстным подходом к порту, канал всегда легко преградить. Недавнее отсутствие связи железнодорожной сети страны и вышележащие днепровские пороги, значительно затрудняющие товарообмен, помешали Херсону экспортировать в 1907 г. 34 млн. пудов хлеба и только рано наступившая зима не позволила увеличить эту цифру до 40 млн. Несмотря на это, нужды херсонского порта не находят себе надлежащего удовлетворения. Нужды эти благодаря основным природным условиям следует разделить на две категории. Главный экспорт Херсона пока только хлеб в зерне со всего приднепровского района, который большей частью посредственно перегружается с речной посуды на заграничные пароходы плавающими элеваторами на рейде. В 1907 году таким способом было отправлено за границу около 31,5 млн. пудов. Затем идет хлеб с берега около 2,5 млн. пудов. Незначительный внутренний импорт и товаропассажирское сообщение с Одессой и Николаевом, по Днепру – до Александровска и по реке Ингульцу на протяжении его судоходности 150 верст – до селения Евгеньевки.

Надо заметить, навигация в Херсоне прекращается на 2-3 месяца вследствие замерзания Днепра и лимана, соединяющего Днепр с морем. Конечно присоединение Херсона к железнодорожной ветке с Николокозельском значительная часть хлебных грузов отойдет от Николаева, а используя высокий берег Херсона, направляя с него грузы зимой зерна, пришедшего по железной

дороге и из построенных на этом берегу магазинов самотеком для уменьшения накладных расходов по нагрузке зерна заграничные пароходы, можно легко освободить перегруженную станцию железной дороги, питающую николаевский порт, к выгоде земледельческого населения громадного края.

Если же допустить, что русло Днепра до Александровска будет урегулировано, что даст возможность освободить на этом пространстве железным подладчикам с осадкой не менее 6 футов, то на Херсон должны будут пойти для экспорта не только новые хлебные грузы из других губерний, но и произведения металлургической промышленности: руда и уголь донецкого бассейна.

Таким образом, рассуждения о нуждах херсонского порта необходимо разделить на две категории: на водные – относящиеся исключительно к рейду и подходу с моря каналу и береговые – по оборудованию берега и благоустройства портовой территории. Существующая сейчас причальная линия, конечно, оставляет желать многого, но имеет экстренную необходимость в специальном улучшении только этого, в сущности второстепенного недостатка порта, потому что фактически причальная линия удовлетворяет местным потребностям в судоходстве и торговле.

И, наконец, она могла бы быть увеличена при трудном теперь финансовом положении России постройкой еще одной деревянной, стоящей не более нескольких десятков тысяч рублей, пристанью. Если же причальная линия порта должна быть улучшена капитально, то только применительно к видам упорядочения экспорта с рейда. И с прилагаемого плана № 1 видно, что в этом отношении необходимо устранить крупный недостаток сейчас отсутствующий в херсонском порту конечном пункте большого внутреннего водного пути зимнего и летнего затонов для караванов речной посуды, в которой хлеб предназначенный к экспорту хранится теперь и будет храниться в ближайшем будущем даже при наличии на берегу всевозможного рода зернохранилищ.

Зимой, с прекращением навигации, судовладельцам посуда не нужна, а летом продержат лишний срок в дешевой речной посуде выгоднее, чем выгружать хлеб на берег, а потом грузить его снова на пароходы, теряя на вес при каждой перегрузке, не считая накладных расходов по этим перегрузкам. Всегда выгода эта настолько велика, что никакие условия страховки-хранения ни прочее изменить такого положения не могут. Зимний затон необходимо иметь на правом берегу Днепра, возможно ближе к причальной линии, чтобы остающийся по прекращении навигации хлеб в речных судах можно было бы перегружать на пароходы наилучшим способом, так как

двигать груженную хлебом посуду во время ледостава нельзя под опасением потерь прав страхователем. Затем необходимо выводить пароходы ледоколом, сокращая по возможности мертвый сезон при длительности которого экспортеры не станут оставлять свой товар хлеб на зиму в Херсоне, а будут вывозить его за счет владельцев в незамерзающий порт Одессу и Николаев, имеющие ледокол.

Банки, оперирующие в Херсоне, не выдают ссуды из боязни, что хлеб застрянет на зимний сезон и что его нельзя будет погрузить на иностранные пароходы раньше весны следующего года. Прилагаемые копии писем Санкт-Петербургского международного банка «Русского для внешней торговли банка» и телеграмма начальнику порта от Председателя правления «Русского транспортного и страхового общества» служат подтверждением моего мнения по этому вопросу. Летний затон нужно иметь прежде всего для сохранения груженной посуды с хлебом в безопасности.

На херсонском рейде совершенно открытом с юго-запада до селения Голой Пристани, отстоящего от Херсона в 15 верстах, при большой ширине здесь реки при штормах образуется большое волнение, а речная посуда стоящая обычно на рейде недалеко друг от друга постарается в это время принять всевозможные направления и найдется под воздействием двух больших сил, действующих почти в противоположных направлениях. Огромный при шторме порывистый ветер, действующий на надводную часть судна, и весьма большой силы течение, достигающего весной 8-10 верст в час, действующий на подводную часть. В отношении этих частей для каждого судна различна и потому речная посуда, находясь к тому же в это время на большом волнении, может разбиваться друг о друга при полной беспомощности порта прийти им на помощь, так как на рейде этой посуды собирается большое количество – 300-400 и более судов.

Затем затон нужен для очищения рейда от стоящего на нем обычно в большом числе речной посуды, мешающей судоходству и грузящимся пароходам, и наконец, для установления надзора и прекращения очень развитых хищений с речных судов хлеба, представляющих собой весьма большое зло херсонскому порту, борьба с которыми теперь, при наличии противопожарного берега во многих протоках Днепра и большой растянутости речных судов, весьма затруднительна. Неудовлетворение этой потребности порта может привести в один прекрасный момент к тому, что груженная хлебом посуда, разбиваясь друг о друга, будет тонуть на глазах порта с сотнями тысяч пудов хлеба, стоимость чего далеко превысит стоимость строительства необходимого затона. Этот летний затон весьма удобно образовать из

части реки Перебойной, как это показано на плане № 1 из следующих соображений.

Город Алешки расположен возле глубокого протока от Днепра реки Конки и по этой реки и притоку Перебойной, соединяющей реку Конку с Днепром, происходит товаро-пассажирское сообщение Херсона с Алешками. Днепровская земская управа построила вглубь уезда на протяжении нескольких десятков верст шоссе до селения Раденское, думая этим путем облегчить местным землевладельцам доставку хлеба из тяготеющего к Алешкам района в Херсон. Но намерение это привело к обратным результатам в следствии нижеследующего.

Перебойная, соединяя Конку с Днепром, делает в своем течении почти согнутую кривую линию и, впадая после крутого поворота в Днепр, встречает обратное течение. Это естественное препятствие сделало то, что хлеб не пошел по раденскому шоссе и далее ближайшим речным путем в Херсон, а совершенно напротив – направил хлеб из Алешек в ближайший к ним порт – Хорлы. При устройстве летнего затона в расширении Перебойной и по продолжении ее первого колена в направлении канала получится прямое соединение Днепра с Конкой, чрезвычайно облегчающего доставку зерна и прочего груза из Алешек и Днепровского уезда в Херсон водою, так как можно сказать, что отвязанная от причала в Алешках посуда одним течением реки Конки будет принесена ко входу в херсонский летний затон, а стоящая в затоне посуда будет собрана против Херсона при уширении Перебойной на 40, а возле канала – на 60 саженей. Величина затона позволит стоянку 300-400 судов одновременно, оставляя проход для товарного и пассажирского сообщения Алешек с Херсоном и давая возможность выводить из этого затона груженную посуду к пароходам.

Конечно, как я уже говорил раньше, существующая причальная линия оставляет желать много лучшего. Проектируемая набережная должна быть улучшена с расчетом устройства при ней затонов для стоянки речной груженной хлебом посуды, оставшейся зимовать в Херсоне, и предоставлением всей длины причальной линии, образуемой затоном, для надобности причала парусного и речного каботажа в остальные времена года. При отсутствии же затона непосредственно близкого к причальной линии заграничных пароходов не редко боязнь больших накладных расходов по нагрузке хлеб пойдет зимовать в Одессу, возлагая все расходы по перевозке, страховке и прочее на землевладельцев приднепровского района. Для выяснения вопроса, насколько возможно удовлетворить перечисленные мною требования использовать местные условия, полагаю необходимым проектировать пятый вариант устройства каменной

набережной по идее начальника херсонского морского порта Н.Ф. Исакова, изменив соответствующим образом вариант Юстуса при сем прилагаемом. Дело в том, что для приведения железнодорожной ветки кратчайшим путем в порт для возможности удовлетворения несомненных нужд ближайшего будущего херсонского порта, государству выгоднее всего отчуждить высокий берег Днепра, застроенный пока жилищами бедняков, и далее незатопляемый берег, служивший надобностям военного адмиралтейства, орендный теперь за безценок по долгосрочным договорам с городом, председателем херсонского биржевого комитета М.С. Рабиновичем и одесским миллионером господином Вайнштейном и каменную набережную оборудовать на этих местах и когда нужно будет привести ее далее и воспользоваться местом, занимаемым ныне управлением работ перенеся находящееся там мастерские на другой берег Днепра к существующему на правом берегу бассейном и плавучему доку к тому же управлению работ, расположение которых теперь на противоположных берегах реки несомненно нецелесообразны. Ведя набережную вниз по реке вдоль одесской площади, железнодорожный путь далее этой площади вести не следует. При проведении железнодорожной линии с востока до одесской площади город будет свободно сообщаться с набережной и с рекой на всем протяжении проектируемой мною набережной близ полотна железной дороги, а в места, занимаемые когда то адмиралтейством, могут быть воздвигнуты склады, амбары или элеваторы и всякие прочие сооружения, необходимые для оборудования порта согласно последним требованиям техники. При таком направлении железнодорожной ветки работы по углублению Днепра для надобности порта почти сведутся на нет и не будут вечно обременять государственное казначейство требованиями кредитов на поддержание глубины порта землечерпальными средствами. Но совершенно не та картина получается, если повести порт в противоположную сторону к Карантинному острову. Из прилагаемого плана видно, что тут надо будет потратить многие миллионы рублей, чтобы достигнуть гораздо худших условий по сравнению с имеющимися сейчас. Карантинный остров весной затопляется, а значит все сооружения на нем придется делать на сваях и бетоне. Если сделать в нем затоны, придется через расширенную Кошевую перебросить железнодорожный мост. Я не говорю уже о стоимости устройства и поддержания глубин в проектируемых затомах, где каждую весну непременно будут отложения. А если железная дорога пойдет к берегу реки Кошевой, то необходимо будет вести ее на Карантинный остров, потому что центр торговли жизни порта искусственно

будет направлен к истоку реки Кошевой. Одним словом, перспективы чрезвычайно широкие, но во что это обойдется казне и населению прибрежного края, это конечно строители порта не учитывают. Кошевая должна быть расчищена. Она нужна и должна и будет служить для стоянки зимующего в Херсоне парового и парусного флота и для пароходов лесных флотов, которые хранятся зимой в непредназначенной к расчистке части реки. При этих условиях город и порт будут развиваться по прямой линии к нему прилегающей не знающего возле себя никаких отложений и это естественное развитие порта. Представляю для наглядности все 4 варианта каменной набережной, проектируемые инженером Юстусом. Из них видно что вариант № 3 предусматривал небольшие затоны, что начальник порта Н. Ф. Исаков лишь расширил эту идею, увеличивая затон за счет той площади земли, предназначенной к засыпке в варианте инженера Юстуса, как это показано на нем коричневой краской. В силу этих соображений понятно, почему инженер Юстус нашел возможным проектировать свой вариант с затоном № 3, а постановление портового присутствия от 20 августа сего года не приведено в исполнение, хотя оно и заключает в себе, как я докладывал раньше, лишь расширение затоны, предполагавшегося к постройке и в варианте инженера Юстуса. Для чего нужно за счет казны насыпать территорию, которая поступив в полную собственность города очевидно в целях эксплуатации едва ли при таких условиях станет служить казне портовой территорией? Теперь у города по всей длине его существует громадная пустопорожняя или занятая не имеющими никакого отношения к жизни порта лесными складами. То есть, место давнее инженеру Юстусу проектировать вариант № 4 с причальной линией в 611 сажень, расширив Днепр снятием болотной части берега не удаляя этой причальной линии далее 10 сажень от стенки, ограждающей город от наводнения. Конечно, городу выгодно не тратить денег и увеличить площадь своих владений. Хотя город Херсон имеет 47 тыс. дес. земли. Конечно, город не желает поступаться пустующими участками и эксплуатируемой вышеописанным способом прибрежной территории. Но разве это мотив для того, чтобы засыпать Днепр, вместо того, чтобы его углубить, увеличивая вместе с тем и его водную площадь? А потому важные нужды херсонского порта сводятся к:

1. урегулированию русла Днепра хотя бы от Александровска;
2. возможное удлинение навигации, что достигается сильным ледоколом, отданным в постоянное распоряжение начальника херсонского порта;
3. устройство и оборудование зимнего затоны для зимней стоянки груженными хлебом и

другими товарами речної посуду на правому березу Дніпра безпосередньо у вночі проєктуємою причальною лінії порту;

4. устрійство і оборуодування летнього затона для той же посуду на лівому березу Дніпра;

5. расчистка Кошевой для стоянки зимуючого парового і парусного флота;

6. углубление подходного к Херсону с моря канала до наибольшей возможной глубины.

Переходя к береговым нуждам херсонского порта полагаю необходимым:

1. построить и оборудовать портовую ветку железной дороги конечно с элеватором для хранения хлеба, поступающего из вагонов, подходящих к одесской площади с востока по направлению, указанном на плане. Без чего порт развиваться целесообразно не может;

2. соответственно с постройкой этой ветки оборудовать каменную набережную с устройством затона для зимней стоянки караванов груженной речной посуды от самой причальной линии; наконец,

3. соединить железнодорожные линии 120 верст Николо-Козельск с Херсоном как с наивыгоднейшим портом для нужд земледельцев прилегающего края и всей России, что в сущности должно стоять на первом, а не на третьем месте.

Проведение этих сооружений нужно прежде всего принять во внимание, что развитие порта должно идти вверх по Днепру, а не на затопляемые болота, отделенные от города рекой Кошевой, так как и город Херсон неизбежно пойдет развиваться вверх по реке, а не по болотам. Того требует сама природа порта и города.

Обращаясь к разработке поставленного вопроса надлежащими учреждениями, я не могу не обратить внимания Вашего Высокопревосходительства на полное игнорирование в этом деле начальника херсонского морского порта. Его Императорскому Величеству князю Александру Михайловичу было благоугодно преподать начальникам портов краткие соображения о сущности и задачах преобразования портовых управлений на основании Положения 12 июня 1901 г. В этом документе читаем: *«По закону 12 июня 1901 г. хозяином порта является начальник его председательствующий в портовом присутствии. Ему же предоставлено составлять предположения о необходимых для улучшения порта работах и об иных местных нуждах и пользах порта»*. 623 статья Устава торгового: *«На начальника порта возлагается составление предположений о потребностях порта по его улучшению и развитию и переустройства»*. На основании чего отдел торговых портов в предложении своем от 3 июня 1908 г. за № 3662 просил у начальника херсонского порта Н.Ф. Исакова ускорить рассмотрение в присутствии по портовым делам проект

каменной набережной ввиду необходимости скорейшего разрешения вопроса об избрании того или иного варианта. При этом отдел торговых портов считает необходимым присовокупить, что для выяснения экономического значения сооружения набережной надлежит представить не только общие соображения о необходимости набережной в настоящее время и об ожидаемом влиянии ее на дальнейшее развитие экономического значения производительных сил прилегающего района и его благосостояния. Нам необходимо подробно изучить те данные и обстоятельства, кои служат основанием для таковых соображений.

Далее предлагаю Вам всесторонне выяснить вопрос об экономическом значении сооружений, каменной набережной в херсонском порте как мере, благодаря осуществлению коей получится возможность надлежаще использовать уже произведенные капитальные работы по коренному улучшению судоходства в устьях реки Днепра. Отдел торговых портов признает, что при таком выяснении дела может быть достигнуто лишь при всестороннем рассмотрении и критической оценке местных условий промышленности и торговли.

Вследствии сего, в случае сомнений по каким-либо вопросам, Вам конечно надлежит обращаться за содействием к компетентным учреждениям и лицам. Начальник порта, добросовестно исполняя свой долг и приказания начальства, встретился при изучении этого вопроса с разного рода серйозными противоречивыми управлениями работ в херсонском порте положениями и считал своей обязанностью их дебютировать в портовом присутствии на совещании Господина Наумова, посвятив им несколько газетных статей, делает все это исключительно сохраняя интересы общественные и государственные. За что распоряжением Министра торговли и промышленности телеграфно причисляется к министерству. Из отношения торговых портов за № 6249 от 3 ноября сего года видно, что вышеприведенные мною краткие соображения, преподанные начальникам портов, не получили надлежащего утверждения и официально начальникам портов не рассылались, ни в отделах торговых, ни в отделах портов не хранятся. Отношение это оканчивается словами: *«Едва ли названные соображения могут быть применяемы на практике»*. Между тем из представленных мною копий отношений дел о торговом мореплаваннии видно, что эти краткие соображения были разосланы и притом официально за №5809 от 27 августа 1907 г. В виду того, что такой документ чрезвычайной важности не хранится в делах торговых портов, начальник херсонского порта получил за №4148 от 30 октября сего года предложение в копии при сем прилагаемом, заканчивающегося следующей фразой:

«Таким образом, утверждение Вашего Высоко-родия в совещательном при управлении порта в характере присутствия по портовым делам представляется ни на чем не основанным и несогласованным со смыслом действующего законоположения». В конце же кратких соображений говорится: «Определив на приведенных основаниях круг деятельности начальника порта, совещание вместе с тем полагало, что для успешного ее выполнения весьма желательно дать этому должностному лицу возможность пользоваться содействием местного совещательного учреждения в виде присутствия по портовым делам». Устав торговый статьи 607-653 также ставят во главе порта, а также и портового присутствия в качестве его председателя начальника порта.

Из всего этого можно сделать заключение, что если бы краткие соображения, преподанные Его Императорскому Величеству Великим князем Александром Михайловичем не были забыты, а наоборот развивались, то в херсонском порте не могли бы иметь место следующие недопустимые явления. Вся водная площадь, на которой стоит огромное большинство судов, приходящих в порт, на основании первой части 12 тома Закона Торгового находится в ведении Министерства путей сообщения. Подходный к порту канал тоже перешел в ведение того же Министерства. Технические же работы по поддержанию этого канала в исправности, освещении рукава Рвач, находятся в ведении управления работ в устье реки Днепра. Далее: промер канала лежит на обязанностях Министерства путей сообщения, распределение стоянки судов на рейде делается по соглашению начальника порта и инспектора судоходства 4-й дистанции. Вся же обстановка рейда и освещение его находятся в распоряжении Министерства путей сообщения.

Фактически же по установившемуся обычаю всем этим ведает начальник порта. Было бы странно, если бы полотно русских железных дорог оставить в распоряжении Министерства путей сообщения, а железнодорожные станции с составом их служащих вплоть до начальников станций были переданы в распоряжение Министерства торговли и промышленности. Но по отношению водных путей сообщения такое положение почему-то допустимо. Делом требующим единого хозяина распоряжается: городская управа, управление работ, начальник судоходной дистанции, портовое присутствие и меньше всех – начальник порта. Но этого мало. Местный биржевой комитет и прокурор суда тоже полагают свое вмешательство в это дело необходимым.

Упомянутый мною документ имеет следующее начало: *«Указания о крайне неудовлетворительном состоянии портового дела и заведывании портами»*. По издании Закона 12 июня 1901

года выражено в следующем Е.И.В. отметке на всеподданнейшем отчете о состоянии Керч-Еникальского градоначальства и о неустройстве керченского порта. Как вообще все русские порты работают? Для этого есть мудрая поговорка: *«У семи нянек дитя без глаза»*. Вполне применима к этому наболевшему вопросу о портах и о их заведовании. Казалось бы, что это высочайшая отметка, послужившая основной нитью для издания Закона 12 июня 1901 года, должна быть вместе с цитируемым документом встать во главе угла всех распоряжений отдела торговых портов и в действиях его агентов.

Из дальнейшего Вы изволите усмотреть, что на деле происходит совершенно противоположное и брошюра зубного врача гласного Рябкова свидетельствует о взглядах на этот вопрос строительной части отдела торговых портов. Несмотря на то, что канал не имеет объявленной официальной глубины управление работ в угоду городской управе приступает к немедленной расчистке Кошевой за свой страх и риск. Конечно, в виду неправильности действиям своим защиту в лице присутствующего в то время в Херсоне начальника строительной части отдела торговых портов инженера Наумова, городская управа позволяет себе просить начальника порта оказать содействие управлению работ распоряжением об очистке вышеуказанного района у правого берега реки Кошевой от стоячих там пароходов, барок и гранчаков. Начальник порта ответил отношением от 2 октября 1908 года за № 2034: *«Агенты иностранных пароходов просили телеграммой начальника отдела торговых портов обратиться все силы к управлению работ на канал»*. И несмотря на это начальник порта получил распоряжение освободить Кошевую. Управление работ приступило к ее очистке. Брошюра Г. Рябкова объясняет причину такой поспешности и главным распорядителем порта является городская управа, затем – управление работ, а начальник порта – беспрекословным исполнителем их распоряжений. Господа же инженеры строители конечно не могут покориться с мыслью, что хозяева дела не они и данный пример служит тому лучшим доказательством, а главную заботу о нуждах херсонского порта взяли на себя иные, а начальник порта оказался последней спицей в колеснице. Последствия такого образа действий на лицо.

Записка Министерства торговли и промышленности в Государственную Думу о разрешении производства работ каменной набережной в херсонском порте с отнесением потребных расходов сумм в размере 1 млн. руб. на средства государственного казначейства совершенно тождественна с пояснительной запиской инженера Юстуса к его пресловутому варианту.

Положим, что записка Министерства всего лишь первая карикатура, она никем не подписана. Одним словом не имеет признаков официального характера и очень может быть не фигурирует в деле, но само допустимое существование ее уже достаточно говорит само за себя, тем более что представляемый мною в копии второй экземпляр записки в несколько измененном виде видимо позднейшего происхождения за № 6010 от 24 октября 1908 года подписана уже управляющим Министерством торговли и промышленности товарищем Министром М. Остроградским, подкреплена начальником отдела С. Веселого. Эта записка надо полагать уже фигурирует в деле. Как я уже заметил ранее, обе эти записки мало чем разнятся друг от друга и с первого отгиска выброшены: 1. простым заграничным судном в ожидании причала и 2. исчислением погрузки с одной погонной сажени портовой территории. Вставки:

1. При этом необходимо иметь в виду, что с устройством зернохранилищ явилась бы возможность хлебные грузы, вывозимые за границу, очищать от примеси, а это имело бы громадное значение, так как значительная часть зерна прибывает в Херсон в неочищенном виде, а нередко даже искусственно засоряется мелкими скупщиками.

2. Отзыв о совещании Г. Наумова в Херсоне. О нем я делал свои отзывы в письме на имя Министра торговли и промышленности.

3. Следует принять во внимание, что хлебные операции совершаются в херсонском порту неравномерно в течении всей навигации и производятся главным образом в два периода: весенний и осенний. В каковыя периоды значительно происходит скопление пароходов и одновременной стоянки их в порте большого количества парусных судов и барж, крайне стесняя этим самым и удорожает производство грузовых операций. Вместе с сим возникает переплата на фрахтах. Я не имею возможности разбирать эти две записки Министерства в отдельности, тем более что последнюю от 24 октября за № 6010 я получил уже кончая настоящий доклад.

По поводу первой вставки во второй записке о необходимости образования портовой территории и постройки складов на ней дабы иметь возможность очищать засоренный хлеб, я все же должен сказать, что она не выдерживает ни малейшей критики. Строительная часть отдела торговых портов очевидно не понимает, что засорение хлеба зависит от условий торговли хлебом и экспорта, а совсем не от возможности его очистки в зернохранилищах порта. Ведь землевладельцы продают чистый хлеб и они его не засоряют. Самое же главное, что отдел игнорирует или не знает это то, что Херсон находится в совершенно особых условиях погрузки прямо с воды на воду на рейде из речной посуды в заграничные пароходы и какие

бы отделы зернохранилища на берегу не ставили все равно в них никто зерно с воды ссыпать не будет по той простой причине, что это не выгодно.

Что же касается третьей вставки, скажу следующее. Прилагаемая таблица показывает месячный экспорт хлеба из херсонского порта. По сведениям за 1905–1906 гг., взяты мною из отчета одесского комитета торговли и мануфактур стр. 93 за 1907 г., первый столбец цифр из сведений херсонского биржевого комитета и второй из отчета херсонского торгового порта.

Из этой таблицы видно, что экспорт хлеба из Херсона не может служить подтверждением мысли высказанной в записке: *«Следует принять во внимание, что хлебные операции совершаются в херсонском порту неравномерно в течении всей навигации и производятся главным образом в два периода: весенний и осенний. В каковыя периоды значительно происходит скопление пароходов при одновременной стоянке в порту большого количества парусных судов и барж крайне стесняя этим самым и удорожает производство грузовых операций. Вместе с тем возникают переплаты и на фрахтах»*.

В первой записке строительной части отдела торговых портов объясняется повышение фрахтов простоями судов у пристаней в ожидании причала. Ныне, убедившись в ошибочности сих доводов, во второй записке при повышении фрахтов строить на скоплении судов, но к сожалению это ошибочно, потому что до сих пор никакого скопления судов, могущего иметь влияние на повышение фрахтов в херсонском порту ни весной ни осенью не наблюдалось.

В дальнейшей части своего доклада я буду говорить об обоих записках Министерства в единственном числе по вышеуказанным обстоятельствам.

Первая записка состоит из двух частей: изложение дела и заключение.

Вторая тоже из двух частей: изложение дела из соображений и заключение.

Перед тем как перейти к сличению министерских записок с пояснительной запиской инженера Юстуса я позволю себе обратить Ваше внимание на бросающиеся в глаза несоответствия с действительностью, встречающиеся в мотивах к изложению дела и в изложении дела из соображений углублений судоходного канала до 24 футов было окончено в 1906 г. При чем работы были исполнены хозяйственным способом и обошлось в сумме около 2 млн. 600 тыс. руб. Редкий пример строительных лимитов. Было ассигновано 4 млн. руб. Следовательно, сэкономлено 1 400 000 рублей и работы окончены. В действительности же работы не окончены и глубины в 24 фута не достигнуты и должно быть никогда не существовало в канале. Произошло это потому, что работы

отдела торговых портов не были приняты от их производителя, а Антипов удовлетворился донесением в херсонское управление работ об окончании неоконченных работ.

Принимая во внимание, что работы по сооружению и оборудованию канала не окончены, оказывается, что остаток кредита в сущности не так велик и, по-видимому, имеющемуся землечерпальным караваном нет возможности держать в канале 24 футов глубину, что естественно доказывает состояние этого канала с 1906 г., когда он был объявлен открытым, по настоящее время – перед закрытием навигации глубина канала равнялась только 23 футам. Тем не менее, это не помешало управлению работ в угоду городу приступить к расчистке Кошевой. Существующая причальная линия для глубокоосидающих судов определяется в записках 140 сажень и дальше говорится: *«Столь незначительно протяжение причальной линии совершенно не удовлетворяет требований по ней быстро развивающегося хлебного экспорта в херсонском порте и в последнее время участились случаи задержки судов, принужденных ожидать очередь у пристани. Это положение в записке иллюстрируется цифрами»*. В действительности ничего подобного не было и нет. Из 34 млн. пудов хлеба на рейде грузится 31,5 пудов, а около 2,5 млн пудов зерна под берегом почему в причале большинство заграничных пароходов и не может нуждаться. Правда, в 1905 г. в следствии увеличения экспорта сразу увеличилось и требование пребывания у причала. Причем, не редко пароходы ожидали очереди, однако некоторые из хлебных пароходов не грузили ничего с берега. Агенты заявляли о необходимости причала согласно договора с капитанами для того, чтобы свободнее располагать корабли и с того времени задержание пароходов в порту, а капитаны и команды видели в своем причале возможность наилучшего сообщения с берегом и обычно оттягивали отход с пристани для производства грузовых операций, по окончании которых вечером подтягивались опять к пристани. По выяснении этих неправильных притязаний для удовлетворения коих не хватит никогда существующей причальной линии, каковой длины она бы ни была, управления портом распорядилось строгим применением параграфа 5 Обязательных постановлений вопрос этот урегулировать. Даже в бытность Господина Наумова в Херсоне были таким образом удалены от пристани два парохода, простоявшие у пристани 14 дней, принявши с берега за все время стоянки только 29 тыс. пудов вместо обязательных 15 тыс. пудов в день на один пароход, а простоявши 5 дней и не принявши ни одного пуда с берега – сам факт такой продолжительной стоянки у пристани без видимой надобности достаточно говорит сам за себя.

В 1907 г. из 156 пароходов у пристани подходили только 85. Кроме того, я представляю в копии два заявления агентов двух крупнейших пароходных обществ функционирующих в Херсоне: Каруан, английского вице-консула, и Штенгарда, свидетельствующих о том, что после постройки новой казенной пристани желание пароходов иметь места у пристани удовлетворялись и это несмотря на закрытие старой городской пристани за ветхости ея.

В силу всех этих соображений я категорически утверждаю, что в случае задержки судов, принужденных ожидать очередь возле причала, ни под каким видом не могли иметь никакого значения для трактуемого вопроса. Расчет погрузки количества пудов с одной погрузной сажени причальной линии не верен, потому что, как выше мною указано, совсем не все пароходы грузят хлеб с берега, почему этот расчет и не может служить доказательством необходимости увеличения портовой территории. Вместо показанных 240 тыс. пудов с погонной сажени причала в действительности грузится лишь 29 932 пуда, то есть 2 544 250 пудов принятых с берега 85 пароходами и дает действительное количество пудов погруженных в 1907 г. с погонной сажени причальной линии. Интересно знать, возможно ли вообще, что бы какой либо порт в самом усовершенствовании мог грузить 240 тыс пудов с одной погонной сажени причальной линии.

Читаем дальше. В 1903 г. при небольшом количестве пароходов пришедших в порт фрахт на Лондон благодаря удобству стоянки и малому простоя судов в ожидании очереди причала понизился и, при условии принятия в Херсоне полного груза, сравнялся с фрахтом Одессы. В последующие же годы при увеличении простоя судов в ожидании причала фрахт на Лондон для Херсона превышает таковой же для Одессы.

Из вышеизложенного явствует, что недостаточность причальной линии в херсонском морском порту наносит несомненный ущерб его торговли и затрудняет его дальнейшее развитие. Дело в том, что посылка в этом положении ложна, а потому вывод не верен. Никакого увеличения простоя судов в ожидании причала в действительности нет, почему это не может иметь значения и колебания фрахта, а следовательно, недостаточность причальной линии в херсонском порту не может наносить ущерб его торговли, затрудняя его дальнейшее развитие. Увеличение же фрахта на Херсон произошло по другим причинам. Для иллюстрации я позволю себе привести следующий пример, чрезвычайно наглядно объясняющий условия повышения фрахта.

Управление работ отношением своим от 30 августа сего года за № 901 уведомило управление порта, что по измерению глубин канала

наименьшая глубина в 19 футов при сравнительно высокой в это время года воде, то есть 0,34 погонной рейке управление работ. Весть эта чрезвычайно встревожила начальника порта, так как из предложенной формы являлась 24 футовая глубина для судов с осадкою до 22 футов, ему логически было необходимо дать распоряжение о допустимости нагрузки временно до 17 футов, тогда как обязательными по порту постановлениями еще в 1902 г. установлено разрешение грузить с пристани Херсона до 17,5 футов. Распоряжение начальника порта, хотя бы и временное, о допустимости нагрузки заграничных пароходов до 17 футов должно было произвести чрезвычайное впечатление не только на местных агентов, зафрахтовавших суда на 19,5-20 футов, но и за границей. И вот начальник порта видя там землечерпальную машину, которую надеялись снять на 5-7 дней, объявил агенту, что временно осадка допускается в Херсоне до 17,5 футов. Он хотел проводить груженые пароходы через эту мель и в тот же день начальник порта был приглашен к телефону английским вице-консулом, объявившим ему, что сегодняшним утром его распоряжением о допустимости нагрузки в Херсоне до 17,5 футов повлекло за собой повышение фрахта в Херсоне на 6 пенсов с тонны. И на вопрос начальника порта, что было бы, если он объявил осадку до 17 футов, консул ему ответил, что фрахт в Херсоне был бы закрыт для экспорта. В подтверждение представляю копию письма Господина Караванова. Такое состояние канала наблюдалось к началу самой горячей реализации урожая. Вот иногда от таких случайных приводящих условий зависит колебание фрахта, а простой судов никакого значения тут не имеет и иметь не может.

В этом году при мне. Я это наблюдал лично. На рейде собралось одновременно более 14 пароходов, но они как и другие грузились тут же и в причальной линии не нуждались. Далее надлежит так же заметить, что в первые же годы непосредственного экспорта за границу хлебных грузов в херсонском порту выяснились серьезные недостатки херсонского зерна, а именно его легковесность и влажность. Хлеб с низовьев Днепра получается с поля сухим. Перевозка же его по Днепру в баржах и долговременное пребывание его в этих судах является причиной того, что зерно приходит в Херсон влажным, часто даже сырым, что понижает его натуру и ценность. В следствии этого херсонский порт почти не имеет сношения со странами, покупающими тяжеловесное сухое зерно. Так, например, вывоз в Италию и Францию составляет в среднем за последние годы для Николаева 14%, Одессы – 10 %, Херсона – 1 %.

В действительности же ничего подобного не наблюдалось, хлеб приходит в Херсон тяжеловесный и сухой. Дело совсем не в этом. Министерство

торговли и промышленности не озаботилось понудить биржевые комитеты наших южных морских портов постановлением максимума засоренности пшеницы при продаже как для экспорта и натура зерна портится прибавлением разных примесей в целях наживы мелкими скупщиками и хищниками, также еще потому, что ввозимое зерно в Италию и Францию обложено высокой пошлиной и купцы этих стран очевидно не хотят оплачивать пошлинный сбор, который достигает иногда ужасающей цифры в 15 и даже 20 %.

В доказательство привожу копию доклада контрольной комиссии по вопросу о засоренности зерновых продуктов в херсонский биржевой комитет. Дальше, конечно, среднее количество зерна, говорится в записках, могло быть повышено не переработкой хлеба, а именно вес бы мог быть увеличен присыпкой более тяжелого зерна, но для этого требуется компост хлеба доставляемый по железной дороге. Однако для устройства линии для депо не имеется свободного места у причальной линии. С другой стороны, станция железной дороги не связана с портом главным образом потому, что в порту нет складов и нет портовой территории, на которой могли бы быть построены склады. По имеющимся у меня сведениям Господин Вайнштейн настойчиво ведет переговоры за границей о постройке элеватора с грузооборотом свыше 30 млн. пудов в год на принадлежащем ему небольшом клочке земли. Это свидетельствует, что для постройки зернохранилищ нет при существующих в Херсоне условиях надобности о преобразовании портовой территории. Мотивировка – отсутствие портовой ветки за недостатком портовой территории: можно объяснить лишь твердым намерением господ инженеров-строителей не останавливаться ни перед чем в своем непреклонном желании осчастливить город Херсон постройкой каменной набережной по пресловутому варианту инженера Юстуса.

Херсону известна железнодорожная ветка, построенная исключительно лишь благодаря алчности городской думы, оценившей землю под постройку линии дорожке стоимости самой железной дороги. Это единственная причина и больше никакой не было и быть не может. Об этом мне говорил лично начальник южных железных дорог Г. Розанов. Подтверждением этому служат и работы районного комитета, где читаем: «Совещание заслушало доклад херсонского биржевого комитета о необходимости устройства подъездной ветки от станции Херсон к херсонскому порту, не выслушав объяснений по этому вопросу господина начальника южных железных дорог, из которого усмотрела, что постройка этой ветки не состоялась лишь в следствии того, что за отчуждение земли под ветку город запросил слишком высокую цену, равную стоимости всех

других работ по сооружеию ветки. Таким образом, подвоз к Херсону желаемых хлебов для улучшения местного зерна сопряжен с затруднениями, сводящимися к отсутствию набережной и портовой территории.

Влажность зерна, конечно, возможно устранить выгрузкой и просушкой его в складах. Однако для того, чтобы эта операция была экономически возможной также необходимо иметь поблизости причал и склады с достаточным и соответствующим механическим оборудованием.

Таким образом для просушки зерна, доставленного в Херсон водою, также необходимо устройство набережной и образование портовой территории. Из вышеизложенного видно, что экспорт хлебных грузов из херсонского порта не может быть приведен в нормальные условия хотя бы в соответствии существующими в соседних портах до тех пор, пока не будет постройки набережной с надлежащей портовой территорией».

Я же утверждаю как раз противоположное, что если оборудование херсонского порта будет согласовано с мотивами управления работ и отдела торговых портов, изложенными в цитируемых записках и в соответствии с соседними портами, то именно этими мерами хлебный экспорт с Херсона не только не будет приведен в нормальные условия, но и наоборот – сейчас существующие условия будут в конец нарушены.

Такое невнимательное состояние со стороны строительной части дело торговых портов отношения к столь важному государственному делу вряд ли было допустимо в доброе старое дореформенное время. Каково будет положение правительства, если все эти аномалии будут обнаружены в Государственной Думе.

Не подлежит сомнению, что если будет решен вопрос о развитии херсонского порта по направлению к Карантинному острову, господа инженеры-строители обеспечены бесконечными землечерпальными и другими работами на долгие годы и за это городу предполагается провести портовую ветку по направлению к Кошевой, в зависимости от чего сильно поднимутся в цене прилегающие к этой ветке и принадлежащие городу земли.

За счет казны образовывается набережная территория, которую город может эксплуатировать в свою пользу сдачей в аренду и собственность под склады и может быть достигнется тем, кто предложит наибольшую цену. Думаю, что таковую предложит не экспортеры, а кроме того местный еврейский туз господин Рабинович, председатель биржевого комитета, и миллионер Вайнштейн надолго, если не навсегда останутся владельцами заарендованных ими у города за бесценно лучших участков береговой земли, которую им придется уступить, если порт пойдет развиваться вверх по Днепру.

Само собой разумеется, что при таком положении дел все радуются, а плакать будет только матушка казна. Господин Вайнштейн хочет строить береговой элеватор на принадлежащем ему береговой месте, а при наличии в порту элеватора, стоящего у глубокого берега, вряд ли возможна будет конкуренция каких либо иных зернохранилищ.

В Николаеве имеется один железнодорожный элеватор. Местом у замощенной набережной, освещенный электричеством, находящимся в ближайшем расстоянии у широкой реки, захотят воспользоваться многие, и вряд ли такое место будет обслуживать только нужды экспортера. Ради чего хотят строить набережную с насыпкою территории, если эта территория будет принадлежать городу, а не казне.

В городской думе уже был предположен доклад гласного Рябкова об эксплуатации пространства, имеющего быть насыпанным на водном пространстве реки, но доклад был благоразумно снят с очереди, а теперь 5 сего года ноября был заслушан в городской думе доклад того же гласного о необходимости эксплуатации реки Кошевой, расчистка и углубление которой производится сейчас по настоянию управы и будет производиться на казенные средства весной будущего года. На бумаге. А на деле производится сейчас. Интересно то, что городской деятель, участвовавший в совещании инженера Наумова, где доказывал необходимость осуществления набережной по варианту Юстуса с причальной линией в 525 сажень в секретно отпечатанной брошюре и розданной конфиденциально гласным, доказывает необходимость устройства причальной линии по реке Кошевой для тех же самых пароходов, длиною которых исчислилась необходимая длина набережной. Разница только в том, что для устройства причала на реке Кошевой город готов строить на свои средства. Дума обратит на то разрешенный заем на постройку казарм. Голосование же некоторых городских деятелей в совещании инженера Наумова было очевидно неправильным и ходатайство господ уполномоченных городом перед Министерством торговли неискренне и клонилось только к тому, чтобы заполучить несколько десятин земли при насыпанных у набережной реки Днепра и добиться углубления Кошевой в целях эксплуатации под причалы и пристани. Следствием всех разговоров на тему постройки набережной явилось обстоятельная по этому вопросу брошюра, составленная газетой «Родной край». В одном экземпляре этой брошюры имею честь представить местные вопросы текущей жизни и в особенности прокладка их должна быть ясна обывателям. Общественные элементы от коих главным образом зависит беспристрастное освещение данного чисто местного вопроса только

при достаточном ознакомлении с ним могут своими суждениями помочь разобраться в нем не попадая в ту или иную злую ошибку часто при-суща одностороннему мышлению.

Возвращаясь к сличению записок Министерства торговли и промышленности и пояснительной записке инженера Юстуса, констатирую следующие общие мысли. Несоответствие с действительностью и неправильностью основного положения, послужившие материалом для их составления. Материал для составления обоих записок, между прочим, послужил для доклада биржевого комитета № 410, при сем в копии, прилагаемой внизу на странице 3 этого доклада насчет одесского комитета торговли и мануфактур. Первая ссылка будто бы утверждает легковесность пшеницы-ульки, главного продукта производства нижнего Днепра. Один из главных документов обеих записок – в пользу необходимости постройки каменной набережной и образование портовой территории. Препровождая при сем один экземпляр отчета одесского комитета торговли и промышленности, я обращаю внимание Вашего Высокопревосходительства на то что таблица № 5 этого отчета никаких сведений о легковесности пшеницы-ульки не дает, потому что вес ее из баржи и вес из магазинов показан неправильно, что может служить доказательством о том, что в магазины поступает хлеб из железной дороги. И, наконец, этот вес свидетельствует о прекрасной натуре зерна. Если же обратиться к цене ржаного хлеба и ячменя, то мы из этой таблицы видим совершенно противоположное тому, что столь неудачно силится доказать херсонский биржевой комитет, а именно: цена ржи и ячменя, поступающего с барж, в большинстве случаев выше магазинной цены. На той же 3 странице доклада № 410 внизу есть вторая ссылка на тот же отчет. Ссылка эта тоже должна якобы подтвердить легковесность приднепровского хлеба, но на странице 19 того же отчета, к которому относится ссылка, ничего подобного не находим.

Оказалось, что урожай хлебов в районе днепровских пристаней в отчетном году в качественном отношении вышел довольно плохим, так как зерно получилось сырое, легковесное и влажное, и вообще плохого качества. Разве можно случайный год, в котором урожай благодаря неблагоприятным атмосферным явлениям был испорчен, брать за правило? А ничуть не удивлюсь, если еврей Рабинович, председатель биржевого комитета, жонглирует цифрами и подтасовывает их в свою пользу, но отказываюсь понимать, каким образом строительная часть торговых портов могла пользоваться таким материалом.

Работы по сооружению подходного канала считаются законченными при глубине в 24 фута, а все доказательства о необходимости улучшения

причальной линии – ради ее самой, как то: задержка судов, ожидающих очереди у причала; удорожание фрахта; количество пудов нагрузки с одной квадратной сажени у причальной линии за отсутствием складов. В обоих документах заранее предreshен вопрос о развитии херсонского порта в направлении Карантинного острова.

Все это дает право сказать, что нужды херсонского порта получили одностороннее освещение благодаря тому, что участие в разработке этого вопроса, имеющего значение для всего Приднестровья, были устранены. Херсонское губернское земское собрание и начальник херсонского порта вопрос освещали в управлении работ, городской думе и биржевом комитете без пристрастий коих возбуждает во мне то самое мнение, которое я в настоящем докладе имею честь изложить на благоусмотрение Вашего Высокопревосходительства.

Не считаю себя в праве скрывать от Вашего Высокопревосходительства, что начальник порта Исаков по данному вопросу навлек на себя неудовольствие Министерства торговли и промышленности незаслуженно. Я не вхожу в служебную оценку начальника порта, а как чиновника Министерства торговли и промышленности вне инцидента, о котором идет речь, очень может быть, что за ним есть недочеты и проступки, благодаря которым он долей на службе не может быть терпим. Я настаиваю лишь на том, что если эти основания были, их следовало огласить, и от в силу каких соображений: чиновничья среда города Херсона не знает этих мотивов удаления начальника порта. Среда эта знает лишь, что начальник порта позволил себе по вопросу о постройке набережной иметь свое суждение несогласованное ни с мотивами управления работ, ни с мотивами отдела торговых портов, за что он и причислен к Министерству.

Это производит удручающее впечатление. Какой честный, прямой, самостоятельный человек пойдет после этого на службу правительства, если он будет рисковать благодаря таким условиям службы и своим положением?

В годы освободительного движения в херсонском порту не было ни забастовок, ни беспорядков вообще и этим в значительной мере обязаны разумному и авторитетному влиянию Исакова на рабочих и работодателей порта.

Для характеристики личности Исакова я позволю себе представить Вашему Высокопревосходительству копию присланного на его имя местным биржевым комитетом адреса, свидетельствующего о его несомненных заслугах. Даже теперь, когда Исаков лишен места, со всех сторон ему приходится лишь слышать самые лучшие о нем отзывы. Теперь русские люди в Херсоне вправе сказать, что далеко легче быть честным

и деятельным слугой родины во время революции, чем бороться со строителями и инженерами, преследующими свои кастовые выгоды. Прав ли Исаков или нет – это покажет будущее, но во всяком случае действовал он в данном случае исключительно из идейных побуждений, искренне любя порученное ему дело и отстаивая общественные и государственные интересы. Думаю, что при таких условиях Исаков заслужил примерное награждение, а не порицание смещением с должности. Все это служит еще одним лучшим доказательством, что деятельность господ инженеров-строителей необходимо в управлении портов ограничить технической стороной, совершенно устранив их от организаторского и административного на дело влияния, на чем видимо настаивал и Великий князь Александр Михайлович в бытность Его Величества главноуправляющим торговли и мореплавания.

Управление работ херсонского порта сумело загипнотизировать обывателя о необходимости постройки набережной по варианту инженера Юстуса, убедив его, что порт только и может развиваться в направлении к Карантинному острову и что нужно брать скорее те ассигнования, которые желают дать на осуществление известного уже проекта, так как неизбежная затяжка при составлении новых проектов и рассмотрение их может привести лишь к тому, что еще много лет никто никаких ассигнований не дадут.

До появления статьи Исакова в печати мнение инженеров никем не оспаривалось. Обыватель в провинции очень туг на подъем и предпочитает соглашаться с тем, что в данный момент сулит ему известной выгодой. Так было и в данном случае.

Приехав в Херсон, я чрезвычайно осторожно отнесся к доводам Исакова, ибо видел общее неудовольствие, поднявшееся против него, но, ознакомившись с делом по документальным данным, я стал горячим защитником его мнения. Обыватель, сначала обвинявший Исакова в желании лишить город тех благ, которые ему сулит строительная часть отдела торговых портов, теперь начинает понемногу в этих благах разочаровываться. Конечно, этого можно было достигнуть только путем оглашения в печати сущности и трактовки этого вопроса, что и сделано местной газетой «Родной край», поместившая ряд посвященных этому вопросу статей.

В сравнительно небольшом городе как Херсон, приезд инженера Наумова произвел большое впечатление. Публика насторожилась предстоящему совещанию под председательством господина Наумова и говорили очень много. По получению телеграммы от Министра торговли и промышленности о командировке Г. Наумова я в частном совещании собрал городскую думу. Один из членов, депутат ездивший по этому делу в Петербург,

а именно гласный и зубной врач Г. Рябков, не постеснялся, как видно, под впечатлением этой поездки, громко заявить мне в этом совещании: *«Нам сказали в Министерстве, что цель командировки Г. Наумова заключается в разрешении вопроса о необходимости постройки в херсонском порту каменной набережной по варианту инженера Юстуса. Все же мечты о затоне и железной дороге и так далее к командировке Г. Наумова никакого отношения иметь не могут и о них Г. Наумов даже говорить не будет»*.

Мне пришлось поставить этого гласного на место. Выразить ему сомнение, чтобы в Министерстве подобные вещи говорились и что полученная мною телеграмма Министра свидетельствует, что командировка Г. Наумова для всестороннего и беспристрастного изучения вопроса.

Я привожу этот характерный инцидент в подтверждение моей мысли, что если Г. Наумов так пристрастно вел собрание в Херсоне, о чем я доводил до сведения Министра торговли и промышленности в письме от 22 сентября в копии препровожденного Вашему Высокопревосходительству, то это лишь служит доказательством домашнего разрешения вопроса между представителями херсонского городского самоуправления и строительной части отдела торговых портов.

Г. Наумов пробыл в Херсоне свыше двух недель и со мною ни разу не побеседовал по вопросу, ради которого он был командирован. Со дня своего приезда, остановившись в управлении работ, Г. Наумов так же выработал программу по вопросам, предложенным в совещании. Конечно, такой образ действий в замешанных в деле лиц скрыт от обывателя и это демонстрировалось в частном заседании думы и в совещании, устроенном Г. Наумовым, и поведением самого Наумова в Херсоне. Очень может быть, что предположение Исакова встретит в своем исполнении большие технические препятствия, в каковыя может быть поверят только в том случае, если вопрос этот будет всесторонне разработан инженерными силами, не находящимися в сфере влияния наличного состава херсонского управления работ и строительной части отдела торговых портов.

Дело идет не о постройке той или другой набережной, а о всей будущности торгового порта, от наилучшего устройства и оборудования коего зависит экономическая жизнь громадного Приднепровского края. Урегулирование русла Днепра даст сильный толчок деятельности херсонского порта, который настолько изменит условия торговли и судоходства, что рост этот необходимо иметь ввиду. Причальная линия херсонского порта должна строиться с таким расчетом, чтобы в каждый данный момент беспрепятственное ее расширение не представляло тех или других технических затруднений. Одесса, Николаев и другие

наши порты со своими постоянными претензиями на улучшение своего благоустройства служат лучшим подтверждением моим словам.

По имеющимся у меня совершенно достоверным сведениям, господин Рабинович выехал в Петербург ходатайствовать об утверждении проекта инженера Юстуса. Перед отъездом из Херсона Рабинович поспешил во всеуслышание объявить цель своей поездки, заявляя, что он постарается убрать начальника порта, мешающего городу и биржевому комитету вести согласно своим взглядам развитие херсонского порта.

Телеграмма начальника отдела торговых портов и причисление начальника порта к Министерству совпало с приездом Рабиновича в Петербург и теперь в городе совершенно уверенно говорят: «Рабинович добился, чего хотел». Общественное мнение города Херсона будет иметь основания считать после этого причисления к Министерству начальника порта делом рук влияния Рабиновича, что он, конечно, поспешит подтвердить при своем возвращении. Я же при настоящем положении вещей не имею фактических оснований таковое абсурдное мнение опровергать. Впрочем, я начинаю чувствовать, что сам вступаю почти в непосильную борьбу с соединением инженеров-строителей с еврейскими тузами, создав в конечном результате такой нерушимый материал, который моими слабыми силами навряд ли удастся поколебать и наоборот, я рискую в этой неравной борьбе своей репутацией администратора.

Тем не менее, в представлении настоящего доклада Вашему Высокопревосходительству я буду считать свой долг исполненным в отношении тех обязанностей пред высочайшей властью,

носителем каковых являюсь в качестве губернатора.

Представляя на благоусмотрение Вашего Высокопревосходительства настоящий доклад, я почтительнейше ходатайствую: во-первых, предложить строительной части отдела торговых портов проектировать вышеприведенный мною вариант каменной набережной по идее начальника порта Исакова, имея ввиду высказанное в настоящем докладе по этому вопросу соображения данные и. во-вторых, общий вопрос о благоустройстве херсонского порта передать на рассмотрение херсонского губернского земского собрания.

В этом деле главным образом заинтересован не город Херсон и не биржевой комитет, а земледельцы Приднепровского района, которые будут рассчитывать своим не легко дающимся им ручным трудом за причуды городского самоуправления в лице нынешнего состава управы. Во что бы то ни стало желание иметь каменную набережную с электрическими фонарями на пособие соседней Одессы и Николаева.

Вот какими обстоятельствами обуславливается мое вмешательство в это дело и вот почему я решился побеспокоить Ваше Высокопревосходительство моей телеграммой и настоящим докладом, который считаю долгом представить Вашему Высокопревосходительству, делая это со всею откровенностью, которое меня обязывает.

Подпись

Preparation and publication of the work was carried out with the support of the Memorial Fund for Jewish Culture.

Література:

1. Дорошева А.О. Самоврядування в приморських містах Півдня України в другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2009. 195 с.
2. Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 рр.). Запоріжжя : АА ТанDEM, 2010. 569 с.
3. Шитюк, М.М., Щукін, В.В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX ст. Миколаїв : Видавництво Ірини Гудим, 2008. 222 с.
4. Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон : Олді-плюс, 2017. 586 с.
5. Державний архів Херсонської області. Ф.1. Канцелярія херсонського губернатора. Оп. 1. Спр. 57. Доклад херсонського губернатора о деятельности и развитии херсонского порта. 20 арк.

References:

1. Dorosheva, A.O. (2009). *Samovriaduvannia v prymorskykh mistakh Pivdnia Ukrainy v druhii polovyni XIX st.* [Self-Government in the Coastal Towns of Southern Ukraine in the Second Half of the Nineteenth Century] : dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Odesa. 195 s. [in Ukrainian].
2. Konstantinova, V.M. (2010). *Urbanizatsiia: pivdennoukrainskyi vymir (1861–1904 rokakh).* [Urbanization: The South Ukrainian Dimension (1861–1904)] Zaporizhzhia: AA Tandem. 569 s. [in Ukrainian].
3. Shytiuk, M.M., Shchukin, V.V. (2008). *Yevreiske naselennia Khersonskoi hubernii v XIX – na pochatku XX stolit.* [The Jewish population of the Kherson province in the nineteenth and early twentieth centuries]. Mykolaiv: Vydavnytstvo Iryny Hudym. 222 s. [in Ukrainian].

4. Cheremisin O.V. (2017). *Miske samovriaduvannia na Pivdni Ukrainy v 1785–1917 rr.* [City Self-Government in the South of Ukraine in 1785–1917]. Kherson: Oldi-plius, 2017. 586 s. [in Ukrainian].
5. Derzhavniy arhiv Hersonskoy oblasti. F.1. Kantselyariya hersonskogo gubernatora. Op. 1. Spr. 57. Doklad hersonskogo gubernatora o deyatelnosti i razvitii hersonskogo porta. [Report of the Governor of Kherson on the activities and development of the port of Kherson.] 20 ark. [in Russian]

Стаття надійшла до редакції 11.11.2024
The article was received 11 November 2024

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ АРХІВ SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск — XLVIII
Issue

Підписано до друку: 23.12.2024 р.
Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 8,6. Замов. № 0125/011. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.